

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIII-ik évf.

Mártius, Aprilis. 1878.

2-ik füzet.

KRIZA JÁNOS UNITÁRIUS PÜSPÖK ÉLETRATA.

Szül. 1811 + 1875.

JAKAB FLEKTŐL.

A magyar tudom. Akadémia nevében Szász Károly, a Kisfaludy-társaság részéről Gyulay Pál rendes tagok tartottak emlékbeszédet Kriza, mint nyelvtudós és költő felett; ez által érdemei iránt a nemzeti elismerés oly fényesen nyilvánult, hogy róla ma bizvást elmondható: „ime az érdem közméltánylása! ime a hív pályafutás méltó pályakoszoruja!”

Szerettem volna, hogy ott legyenek Kriza költői érdemeinek kettős megünneplésén azok, kik őt hajdan azért, hogy olykor a muzsák szent berkeiben ideállaival mulatott, a „Poéta“ névvel gunyolódva illették, hogy a magyar tudományosság e ragyogó csarnokában vették volna észre önkicsinységöket, s látva, hogy tiszteli meg jeles költőjét a háládatos nemzet, ösztönöztettek volna szívökben engesztelődésre kérni az életében eléggé nem ismertnek netalán megbántott szellemét . . . A ki ily tiszteletben részesült, kinek halálát az ország gyászolva ünnepelte meg, közülünk első Kriza volt.

Ez emlékbeszédeket akár utánmondással, akár előlegezéssel csorbitnom s a tökéletes eredetieknek tökéletlen másolatát adnom nem szabad s nem illő; e helyett az említett két tudós testület kiadványai megvételét s az eredetiekből megolvasást kell a „Keresztény Magvető“ olvasóinak meggyőződésből ajánlanom. Kriza anyaországi tisztelői irányában irodalmi érdekeink közössége megóvása s a különködés árnyának is kerülése szempontjából indokoltnak látom azt, hogy ők a szép élet művészileg rajzolt emlékéjét csonkítatlanul birják. Magyarország rokonöszenvének oly nemesen nyilvánulása után ez előjog teljesen igazolt.

A mit tehát itt, tőlem az olvasó vesz, viszhang és tarlózat — mint mikor a műkertész menyasszonyi koszoruihoz a kert egyszerű munkása egy-két elhagyott, tán elfeledett virágot hoz elé, vagy

mint midőn a tarlozó leány a letakarított buza-mezőről néhány tisztabuzafővel tér haza.

Más ugyan az emlékbeszéd tartalma és alakja s más az életiraté, de csak akkor válnak el, ha ez amaszt megelőzi; ellenben midőn az emlékbeszéd elsőbb, ha írója megértetni és hatni kíván, egyszersmind ennek tartalmi részét is főmozzanatiban magához vonni kénytelen. Az emlékbeszéd elvben a már teljes munkásságban levő életet nézi, a sikert és érdemet nyomozza, a tetteket s azok által az egyének pályakörére és a társadalomra gyakorolt hatását vizsgálja; azt, hogy miképen fejlődött zsenge korától a tehetséggel együtt az egyén, hogy alakult az élet izzó tűzében s a férfi küzdelmei közt a jellem, mik voltak forrásai a nagy eszméknek s a szép tervek miképen jutottak valósuláshoz? nyomon kísérni és megállapítani az életirat feladata; az emlékbeszéd-író legfőlebb önmegértetethetéseért érinti; ellenben a miket mint bevégzett tényeket lát maga előtt, lélektani szempontból éles megfigyelés, tanulmányozás és ítélet tárgyává teszi: neki gyümölcs kell, a tetteket kutatja, bevégzett dolog, siker az, a miből abstractioit alkotja, a pálya végére áll, bíráló lélekkel néz vissza rajta s összezeve a látottakat, ítéletet mond az előtte álló élet fölött.

A Kriza fölött tartott emlékbeszédek azonban oly csodás ügyességgel mozognak saját elméletszerűleg kijelölt körükben, teljesítve önfeladatukat, hogy az életirat fontosabb mozzanatai is mintegy bele olvadnak, s az elméletileg különbözőnek látszó két elemet teljes művészi összhangban egyesítve mutatják. Kriza életének, közmunkásságának és nemes jellemének élénk, közvetlen hűségű s gyakran megható festése során az életirat főbb alkatrészei is: születése, gyerek kora, tanulói élete, lelkeszi pályája, költészetének termőkora, nősülése, püspöksége, fia elvesztése, végre halála — az életirat köréből a mester-kéz gyakorlott könnyűségével kiválogatva s illesztve be, oly szépen egyesülnek az emlékbeszédek hol elkomolyodó, hol vidorabb, de a nemes hangulatot végig megtartó folyamával, hogy a ki hallotta, s még inkább az, a ki megolvassa, azon benyomást fogja érezni, hogy a classicus emlékbeszédek egyszersmind életiratok is.

Mind a mellett Kriza önálló életiratot érdemel a „KERESZTÉNY MAGVETŐ“-ben, melynek eszméje övé, nevét ő adta, hitet s bizalmat iránta az ő neve költött, első írói és olvasói az ő körébe gyűltek, zászlója alá sorakoztak, az olvasók derék sora és zö-

me unitárius, a kiknek ő püspöke, neve díszök s büszkeségek volt, oly méltón, mint eddig kevés! És aztán van még az ő életéből följegyezni, vannak megtartani valók! Ez időszaki közlöny szerkesztősége erkölcsileg adósa az elhunytak avval, hogy neve s arczképe itt is örökítve, minden jobb házakhoz eljusson, emléke a hív unitárius szívekben kegyelettel megőriztessék.

Azért is indokolt az életirat, mert személyéhez nevezetes események kapcsolódnak; ő az utóbbi korszak egyházi történeteinek tényezője sőt alkotója; néhány rövidnek mondható évtized alatt századnyi életet élt, nagy és nemes munkákat vitt végbe, mi honára és egyházára dísz és fényt hozott, halandó-pályáján írói műveiben saját halhatatlansága bélyegét hagyta hátra; költeményei s a székely ó-népballadák az ő nevét — mint a bárdokét és Ossiánét saját énekeik — örök időkig fenn fogják tartani. Az ő életén a szépért, jóért, igazért hevülni tanul az ember, nemes lelki tulajdonainak öszhangjában gyönyört lel a lélekbuvár. Ő méltó arra, hogy sokban eszményként álljon előttünk: az ifjunak a jó erkölcsben és az életre komoly előkészülésben, a papnak a türesemben, alapos tanulásban és előretörekvésben, a püspöknek a nyájáért magát feláldozó készségben, a tudósnak a szerénységben, a jó ügyért küzdőknek és az emberiség barátinak a világ erkölcsi rendje iránti hitben és törhetlen reményben, barátinknak a szeretetben, ellenségeinknek a megbocsátásban, szóval: ő példát adott nekünk, miként lehetünk egész emberek, hasznos honpolgárok, miként kedveltsük meg magunkban a mások jóakarátát nem nélkülözhető vallásunkat. Szegény volt, mint mi, pártfogó nélkül állott az élet útján, miként mi, tudás, munka és jellem által szerezte erkölcsi értékét és társadalmi súlyát, küzdve nagy eszmékért önmérséklettel, harczolva a szeretet, szelidség és fölvilágosítás fegyverével ügyünkért véglegelhetéig, s mégis a jók szeretetét, az ország tiszteletét vívta ki magának s magában kis egyházunknak. Nyomdoka nekünk örökre útmutatónk lehet. →

E sorok inkább csak töredékek, — szerfölötti elfoglaltatásim miatt sebtében írva — gyöngé kísérlete jóakaratomnak, megtörő köny s gyászvirág-koszoru elköltözött barátom sírhalmára téve. Közléseim forrása személyes tudásom, baráti s más egy kora értesítések, hiteles iratok, elmondva híven a valósághoz, kedvezés és hizelgés, az igaz elhallgatása és bármely irányban félelem nélkül. Lelkületének mélyebb és rejtettebb vonásaihoz önzéstől ment, hosszas, hív és igaz barátságunk, s az élet sem jó, sem bal szerencséjében

meg nem változott kölcsönös bizalmasságunk juttatott. Ugy mondom el, a mit már most elmondhatónak tartok, a mint érdemli oly férfi, a ki az „inconcussa fides“ és „incontaminata veritas“ vallója s megvalósítója volt életében és a ki már — a történetírásé, hogy emlékezete nyerjen általa tiszteletben, nemes és hasznos élete oktasson s az országnak bánatos özvegye és árvái felé fordult részvétteljes rokonszenve részökre e sorok által is biztosítassék.

* * *

Kriza született 1811. jun. 28. Miklósvárszéken, Nagy-Ajtán; atyja odavaló unitárius pap, Kriza János volt s Thoroczkó bányavárosból származott, anyja ős székely nemzetségből való Bencze Borbála; elemi tanulmányait a helyi iskolában végezte, 1820. Thoroczkóra ment, hol az őt gyöngéden szerető nagyapai háznál „otthon“-t találva, 1825-ig minden gondtól mentten tanult, innen a székely-kereszturi algymnasiumba, 1829 a kolozsvári főgymnasiumba s a bölcsészeti és hittani folyamokat 1833. ez évtől 1835-ig a jogi tanfolyamot végezte a reform. collegiumban — mindenütt mindent kitünően. A jogi tanfolyam alatt köztanító volt s az olvasás és könyvek iránt oly nagy hajlam tünt ki belőle, hogy az igazgató tanár már ekkor a főtanodai könyvtár segédfelügyelőjévé nevezte; egyik alapítója s első könyvtárnoka az ifjuság kebelében általuk létesített „Olvasó Társaság“nak; classicus nyelvekből fordítottak, irtak magyar eredeti műveket: verset, népdalt, epigrammot, beszélyt sat. s hetenként „Viola“ és „Remény“ cím alatt legbensőbb barátjával Szentiváni Mihályval kéziratban kiadták; önérején megtanult németül, francziául, angolul, oly mélyen fogva föl a nyelvek sajátságait és szellemét, úgy egyeztetve nemzeti nyelvünk törvényeivel és eredeti sajátságaival, hogy fordításai már ekkor teljesen sikerültek voltak. 1835. kolozsvári pappá választatván, Berlinbe ment s ott folytatta philosophiai és theologiai tanulmányait 1837. nyaráig; ekkor papságát megkezdette, de máj- és lépbetegsége miatt egy évig félben kellett hagyni s teendőit segédpap végezte.

1839. az unitárius ifjuság érintett kézírataiból szerkesztette és kiadta a „Remény“ című zsebkönyvet, hol megjelent művei, főleg az epigramm-, népdal- és lyrai vers-nembeliek nevét azonnal az egész ország előtt ismertté tették, s midőn azon zsebkönyv 1840. 1841. évi köteteiben, Szentiváni Mihály szerkesztése alól, újabb köz-

lések jelentek meg tőle, Toldy első méltányló bírálata, a verseiben meglepően nyilatkozó költői erő, a gyakorlott irány s azon tény, hogy dalait a nép énekelni kezdette, költői hírnevét végképen megalapította. Jelentek meg tőle e korszakban versek az „A th a e n e u m”-ban is, a közönség tetszéssel fogadta, általában benne a magyar lyra szerencsés mivelőt nyert. Erdély is mutatott e téren egy férfit, a székely nép kebeléből, a kire a muzsák mosolyogtak s a magyar tudós-világ nyujtott koszorut számára.

Gyermek- s ifjukurából némi érdeklőbbeket fölelevenítetek.

A vallásos érzületéről s jámbor erkölceiről híres thoroczkői nép között nevedévn: az ottani szokás szerint legkedvesebb olvasmánya a Biblia volt, azután a Hármás Historia, mit a nép élékelői saját kézzel szép kerek betűvel irtak le; megtalálta Kazinczy Fereócz műveit, fordításait s folyóirataiból némelyeket, melyeknek új magyar irálya mennyei zeneként hangzott a régies írásmódhoz s bibliai kenetes nyelvhez szokott, már jól fölcseperedett ifju fölébe. Egyszer az történt vele, hogy olvasva Gessner idyljeit, egy olvasni nem igen szerető székely tanuló annyira föllekesült hallására, hogy örömeben táncolni kezdett s azt mondotta, hogy soha életében ilyen gyönyörűséget nem érzett. Kriza maga is mondotta sokszor, hogy rá Kazinczy gyakorolta a legnagyobb hatást, s ha van valami értéke költői működésének, az egyenesen nyelvünk e reformátorának tulajdonítandó.

Székely-kereszturi tanuló-korából költői hajlamának határozott nyilvánulásait tartották fenn barátaihoz irt levelek, bizonyítva: hogy a költő nem lesz, hanem rá születik. Időnkben a latin nyelv tanulása az ugynevezett „Vestibulum” phrasisain kezdődött; ez egy vagy több egymás mellé tett s értelmes mondatot alkotó szók nyomtatott gyűjtemény-füzetéből állott. Mikor a könyvből felhagyottakat elmondottuk, a tanító könyv nélkül másokat rögtönöztetett. Kriza már itt mindig rimes szókat tett össze, mik néha kettősével s hármásával is összehangzottak, p. o. pisum = borsó, fusum = orsó, tumba = koporsó; megint: coelum = ég, adhuc = még, sufficit = elég; megint pomum — alma, stramen = szalma, mola sua = az ő malma. sat. A „Poeticá”-ban — így hívtuk a költészettani osztályt — már szeltében rögtönözte a latin és magyar verset. Társai nem tehettek neki oly kérdést, hogy azonnal versben ne feleljen rá. Egyszer mentek feredni a Küküllőre, felszólították, hogy a hidról mondjon egy hexametert: „Non sunt

per montes, sed sunt per flumina pontes“ — lón a felelet.

Volt nekünk Kereszturon kisebb és nagyobb ugynevezett „Ple-nior Grammatica“ czimü nyelvtanunk, melyben a latin nyelv nemet, számot és ejtegetést illető szabályai versben voltak előad-va; vén korunkban is tudtuk őket; midőn sokszor diák-kori boldog életünk élményeiről beszélgetve, latin nyelvtanulásunkra emlé-keztünk vissza s valamelyikünk kérdezte a mást: Emlékezel-e még a csak többesben hajlítható szókra? a kérdezett pergő nyelven azonnal elkezdette:

„Antiae et ambages, fauces, argutiae et alpes“

Kriza rögtön mondotta rá:

„Copiae, opes, vires, dirae, praestigiae et aedes sat.“

Vagy midőn Horatius odából idéztünk:

„Justum et tenacem propositi virum — — — “

ő enyelegve folytatta:

„Non civium ardor prava jubentium,

Nec vultus instantis Tyranni

Mente quatit solida.“

Kereszturon az elméleti tanítás mellett hetenként két gyakorlatunk volt: szerdán és szombaton, az elsőt rögtönzött = ex-temporaneum, az utolsót heti gyakorlatnak = septimanale exercitiumnak hívták; amaz rövid volt s a tanár jelenlétében kellett elkészíteni s be is adni, ez fél év, egy, sőt két év is lehetett s kün dolgoztuk ki; a tanár átnézte, a hibákat aláhuzta s osztá-lyozta, rá írta: „Lecta“, ezután téve az osztályozást: male, me-diocriter, incuriose vagy: negligenter; a jókra nézve: bene, cum Laude, insigniter sat. Ez érdemsorozással s a gyakorlatok kiosztogatásával mindig történt valami dévajtság, a mi az ifjúságot jó hangulatba hozta; mert a gyöngé tanulók rendesen a jókkal dolgoztatták ki, s a tanár jól ismerve őket, legtöbbször már az első sorból észrevette a csint, ügyes élczeket csinálva vagy tréfásan megpirítva az illetőket. Kriza gyorsan végezte a magáét s közben csaknem gyári sebességgel 2—3-nak is dolgozott gyakorlatot. Az egész osztály hangos nevetésre fakadt, midőn a tanár egy alkalommal mégis őt szólította meg, hogy a mint észrevette, NN-től [a leggyöngébb tanulók egyikétől] vette gondolatait . . . Ő pirult, az ifjúság nevetett, mert tudták, hogy a tanár tréfás színt akart adni a dolognak. Néha a gyenge tanuló maga művét adván be,

csaknem egész oldal föl volt huzva, mint hibás, a tanár az osztály előtt fölmutatta, mondva neki mosoly közt: „cantabis passionem Christi“, mert a „Passiot“ kikottázott könyvből énekeltek nagy-pénteken. Erre ismét közkac zaj támadt. . . . Egyébiránt Kriza dolgozataira mindig kitünő érdemsorozatot irt a tanár, úgy, hogy azt az egész osztály kíváncsian várta: praestanter, eminenter, excellenter, gloriose, triumphanter! ezek s hasonlók voltak az ő kitüntetései. Tanulótársaitól tudom, hogy a második év vége felé a tanár aggódott, mivel tüntesse ki Kriza költészeti és oratori osztályban készült dolgozatait. A latin vers-fajokból készítettünk rendre haladva a könnyebbről nehezebbre: Adonicus, Pentameter, Hexameter, Distichon, Sapphicus sat., a mesterségesek közül: Acrosticon, Chronosticon, Onomasticon sat. verseket; legnehezebb és utolsó volt a CHRIA, melyben egy költői eszme vagy tárgy úgy volt megénekelve hatos lábmértékű versben, hogy a végső betűk valamely nevet vagy évszámot, vagy classicus mondatot adjanak ki, sőt néha középen és keresztben olvasva is ezt mutatják a kiemelt betűk és ezt CRUX-nak neveztük, a mi szintén nagy latin költészeti jártasságot kívánt. Kriza már az év közepén minden vers-fajokon áthaladva, ezekig jutott el, úgy, hogy Koronka vizsga alkalmával így nyilatkozott felőle: „Ez ifjunak szerfölött emelkedett a gondolkodásmódja s nem köznap dolgokra látszik születve lenni“ = Certe hic juvenis est valde erectae mentis et non ad vulgaria natus.*). E mindenben kitűnés már az iskola falai közt ama szellemi fölényt szerezte meg neki, mit egész életén át megtartott; keresetlenül jött, soha részéről másokkal éreztetve nem volt, innen tekintélye s nagy befolyása. Egykorui s az utánkövetkezők előtt véleményei oly súlylyal birtak, hogy ha valamiről nyilatkozott, ellentmondó nem igen akadt.

Kriza tanuló-korában a kézi könyveket az ifjuság maga írta le, mert nem voltak nyomdák, az ifjunak takarékoskodni s szép irással kellett birmi. Ez volt az uralkodó szellem. Ő is mindent leirt, Mythológiája kéziratát e Distichon-nal végezte be:

„Tollam elhajtottam, nyuguvó végpontra jutottam;
Mínthogy jól eveze, nyugszik a Kriza keze.“

*) Tisztelendő Árkosi Dénes esperes urnak 1876. május 16. hozzám irt leveléből.

Kereszturi gymnasiumunkban szokás volt, hogy nyári közvizsga után, szétoszlás — Dissolutio alkalmával nagy ünnepélyt rendeztünk; midőn az érdemsorozat fölolvastatott a hall-terem virág koszorúkkal diszitetett föl, a legjelesebb ifju elbucszott a tanártól és ifjuságtól, versben vagy prózai beszédben, harmoniás vagy e végre készült magyar alkalmi éneket énekeltünk. Ezt az ifjuság és szülők igen kedvelték. Mikor Krizáék végeztek, ő készített ilyet a: „Mint a szép hives patakra“ — kezdetű templomi ének vers mértékére, melynek első vers-szaka ez:

„Parnassus kies halmának

Szoros, tövises útja,

Mig itt célját pályájának

A tanuló kifutja:

Fő feje és izzadoz,

Töprenkedik, fáradoz

S ölelvén Minerva képét,

Tudományyal tölti lépét.“ *)

Kriza kolozsvári főgymnasiumi tanári pályájáról is fön kell tartanom némely őt s viszonyainkat jellemző részleteket. Érintém befolyását az ifjuságra, minek oka személyiségében volt. Volt valami vonzó e komoly férfiban, mivel az ifjuság egészen rokonszenvezett: a kedély és érzület nemessége s gyermeteg naivsága, mely arczán teljes szívjóóság képében volt kifejezve, szavai a becsületesség megtestesülése, mi első látásra bizalmat gerjesztett. Hozzá az ifjuság mint atyjához és barátjához folyamodott: egyik tanácsot kért tőle életpályaválasztáskor, másik versét, beszédét, értekezését vitte hozzá bírálatra s hogy a szépirodalmi lapok szerkesztőinek ajánlja; ez a nyelvtanulásban kért útasítást, amaz a latin classicusok megértése módjáról tudakozódott; a megbotlottak hibájukat bevállva, az igazgatonál és Consistoriumnál közbejárását kérték s jóvátételre idő eszközését. Elég szeretettel birt arra, hogy benne egy is magát megcsalatkozottnak ne mondhasa. Kriza irodalmi iránya az ifjuságra s a körében alakult olvasó társulatok az irodalomra voltak nagy hatással. Mi még latinul tanultunk mindent, úgy is beszéltünk. E tényben valami elbusító van ránk s meggyalázó nemzetünkre nézve. Idegen és halt nyelv bilincset viselni századokon át — mit más nemzetek széttörve már magukról leráztak

*) T. Péterfi Sándor esperes urnak 1876. ápr. 3. hozzám irt leveléből.

volt — s érette a nemzet geniuszát s gondolkozó lelkét megvetni — lesújtó érzés! Ennek sajtó öntudatát társulataink adták meg nekünk. Mig a magyar közéletben a nemzeti nyelv mellett buzgolkodó író elszigetelve állott, kitéve a hatalom támadásainak s a nemzeti érdekekkel nem gondolók fagyfaló közönyének: addig az iskolákban egy jövő aratás gazdag vetése saját szellemének termékenyítő melegében, az autonómiával bíró protestantismus védszárnyai alatt és őrszemei előtt sarjadzott fel. Ebből serdült ki új nemzeti irodalmunk hosszú s diszes munkás sora, derék gardája. Itt lön elvetve egy jobb jövő magva, a magyar műveltség számára ez úton készült igazán biztos, természetes és szilárd talaj. Áldanunk kell mindazokat, kik e szent munkában elsők voltak, kik e nagy reformművet kezdeményezték. Ezek az iskolai olvasó-társaságok adták Magyarországnak és Erdélynek életök legjobb korában levő azon tudós- és író-nemzedéket, melyben a XVI—XVII. század magyar irodalma új erőben támadt fel, előbb lét-jogát, azután regeneráló befolyását a magyar társadalom minden rétegében kivivta s érvényesítette. Kriza ilyen úttörő munkás, az unitárius ifjúság kebelében a magyar költészet képviselője s a népies költészet szerencsés művelője volt. Két nemzeti sajtóság látszott ki belőle hatalmas vonásokban: a székelly népies érzület s a magyar irodalom cultusa. Ezen lelki hódolat öröklődik az unitárius tanodák ifjúságánál ma is nemzedékről nemzedékre. Ez úton, ily iskolában fejlett ki Kriza költői szép lelke s korát meghaladó tisztult szépészeti érzése.

Az élő nyelvek művelésében különösen nagy szerencséje volt neki. Ugy bánni a nyelvvel, mint ő, kevés tudott, a minek forrása finom, gyakorlott nyelvérzékében, a klasszikai formák könnyű megértésében s költői hivatottságában van. Fordításait az érintett emlékbeszédek írói oly találóan jellemezték, hogy arra elég az olvasót rá utálnom. Az ő kora átmenetet képez a görög és római klasszikai alapu iskolai önképzés korszakából az európai nyugati iskolai műveltség új korszakába. 1830—1835 előtt az iskolai gyakorlatok készítésekor latin Szótárakat, Synonymust, Polyantheát, Faber: „Thesaurus Eruditionis Scholasticae,” Gessner: „Novus Linguae et Eruditionis Romanae Thesaurus” című művét s más ily könyveket használtunk. Kriza s barátai fordították figyelmünket Kazinczy, Csokonai és a Kisfaludyak műveire, ő volt első úttörő arra, hogy dolgozatainkban magyar és angol s jeles francia írók szép eszméit igyekezzünk használni. Ez természetesen más

szellemvilágba, lelünkkel öszhangzóbb, vonzó és életvidor eszmékörbe vitt át; az újabkori nagy irodalmak termékeivel megismerkedés mintegy új eget és új földet látszott teremteni iskolánkban, a mely munkában Krizát senki sem mulja feljül, utól is kevés éri.

Papi pályáján is reform s haladás volt jelszava s irányzója. Két évtizednél tovább volt pap, szeretve s tiszteltetve végig. Ezzel sok van mondva. Kolozsváratt van a magyarországi unitáriusok főszékhelye, főgymnasiumok, papnöveldejük, tanárok, tudósok és írók nagy száma, fő hivatali polczokon ülő világiak, mivel polgárság s 250—300 tanuló ifju. A reformátusoknak négy rendes papjuk, fő iskolájok, erős tanári karuk s nagy számu ifjuságuk volt, kik sorban járták a templomokat, bírálva református és unitárius papokat egyiránt. Volt lapirodalom, színészet, a város lakosságának magas miveltségi igénye és színvonala. Mind oly körülmények, mik a pap irányában az igényeket fokozták. A templom nagy, az architectura rajta szép, de acusticája elhibázott. Itt beszélni annyi éven át egyedül, olykor még káplán nélkül is, e fölött esketni, keresztelni, temetni nem könnyü dolog, s mig hivatalelődi ketten vitték e tiszteket, ő az egyház szükségeire való tekintetből 1854-ig egyedül, új erőt, fizetésjavítást nem kérve, türve és nem panaszosan, legfeljebb meghitt emberei előtt nyilatkozván róla, de akkor is comicus szint adva a dolognak. „Baj az — írja bátyjának, *) hogy én az eklézsia szegénysége miatt csak egyedül! paposkodom, mert a tanárok közt egy sincs, a ki prédikálhatna; felszentelt pap most csak Székely Mózes, de ő oly vékony mennyei szavu, hogy földi füleknek meg nem hallható.“ Egyházi beszédei az új kor eszméit, gondolkodásmódját és izlését tüntették vissza. A dogmatikai irányu, görög és római classicus vagy bibliai idézetekkel ékitett beszédek napirendről már le voltak hagyva. Ő szónoklataiban tovább ment s azok helyére a keresztény moral, a gyakorlati élet, a tudomány és társadalom nagy kérdéseit tette, melyek tárgyalásánál a bibliai helyek csak mint fűszer és iz-adó, az egyházi beszédet kenetessé tevő elem fordultak elé. Fenelon, Bossuet és Addison művei ismeretesek voltak előtte, a két Coquerel, Parker, Pristley és Channing remek egyházi beszédeit használta dolgozatainál, Berzsényi, Kölcsey, Vörösmarty és a Kisfaludyak írásaiból is idézett szép helyeket; bibliai ihlettel irt imái oly átérzettek, áhitatébresztők és hangulat-

*) Kovács Istvánhoz 1853. május 7. irt levele.

teljesek voltak, beszéd tárgyait az életből, a nemzeti érzület forrásiból merítve, azok a közvetlenség és bensőség oly élénkségével bírtak, oly fennszárnyalók s költői zamatuak voltak, hogy a legtanultabbak is élvezettel hallgatták; szerkezetök syntheticus volt, eszmékben dusak, alakjuk új, az irány oly ragyogó, mely a figyelmet lekötötte s az előadás oratoriai hiányát kiegyenlítve, meghatótt s emelkedett lelki hangulathozta a hallgatót.

Egyházi beszédeivel egy szellemben volt dolgozva hittana. Nagy különbség volt ez és a régi dogmatikai elvek között. Míg azok a XVII. század megkötő, a XVIII. század retrograd irányát árulják el: addig Kriza művén az angol józan liberalis unitarismus üde színe s eleven szelleme ömlik el. Maradás, helytállás, korhadtság amott, előre haladás, fejlődés, fölpezsdülő élet lehellete itt. A Szent-Ábrahámi dogmatikáján látszik Mária Theresia jezsuita könyvvizsgálóinak s Apostata-üldöző kormányférfinak korlátoló befolyása: míg a Krizáé a meggyőződés-, oktatás- és szólásszabadság friss életszinében tűnik elő. Oly gondolkodó fő, mint a Krizáé, kifejezésteljes arca nemes komolyságával, akkora és úgy feldolgozott ismerettömeg, minővel ő bírt, oly hatalmas képzelő erővel és játszi kedélyvel, a találónan használt költői képek s eszméinek eredetisége nyelvének zenei gördülékenységevel s irálya kiváló szépségével egyesülve, nem csoda, ha a szépet és jót, az igazat és főnségest szerető sziveket az előadás egyszerűsége mellett is meghódította. Nem volt elegans szónok, de olyan, a kinek beszéde mély hatást gyakorolt. Kiváló gonddal voltak dolgozva imái és beszédei a nagy ünnepeken és új évben, nagy temetések alkalmával s midőn barátainál végzett szolgálatot, a kik — azt hiszem — örökre emlékekben fogják tartani az ő szívből jött s égi vigaszt nyújtó szavait. Sajnálom, hogy távol a honi tűzhelytől ezek jegyzékét nem adhatom. Tán lesz jobb idő s lesz kegyelet a hálás utódokban, s összegyűjtik egykor a hív főpásztor egyházsónoklati remekeit.

Kriza, mint pap, érdemet szerzett theologiánk korszerű reformja s csaknem megkérgesedett dogmatikánk irányának az angol rationalista unitarismus szellemében átalakítása által, s őt — a megfontolva cselekvő férfit — erre a francia, svájci és németországi liberalis irányu, kivált pedig az angol-amerikai unitárius egyházirodalmi olvasmányai vitték, melyre alkalmat az adott, hogy az újkori klasszikus irodalmak jelesb termékei a kolozsvári főiskola könyvtárában Farkas Sándor, Brassai Samuel és Jakab József könyvei ál-

tal megszaporodván, ez által Kriza tudományosjás lelke előtt egészen új ismeretvilág tárult föl. Kedves olvasmányait ezek közül választotta, de a mellett Paget János ur közbenjárásával — kivél szívélyes viszonyban élt — az angolokkal való régi viszonyunkat fölevenitette, minek következtében azok elsőben a „Christian Reformer“ című időszaki iratot kezdték küldeni, azután más folyóiratokat, még később jeles unitárius műveket. Mily üdvös célja volt Krizának evvel, s mily ifju hévvel fáradozott ez ügyben, kitűnik leveleiből. ¹⁾ „Kaptam a „Reformer“ két számát — írja egyikben — a legnagyobb gyönyörűséggel olvastam s le is fordítottam vagy két czikket. Mennyire sajnálom, hogy nem lehetünk angol hitrokoninkkal folytonos érintkezésben: rationalismusok a legjózanabb középútat tartó s megérdemelné, hogy a mi dermettségünk az ő irodalmi beléletek által fölvillanyoztassék. De bajos könyvárus útján hozatni folyóiratjokat. Legjobbna gondolnám Nagy Péter által Paget urhoz ²⁾ izenni, hogy angol hitrokoninktól eszközölné ki egy folyóiratnak folytonos ide küldését. Próbálok. Könyveik között is nagyon becseseket látok a „Reformer“-ben. Bár csak azok közül is szerezhethénk meg!“ Másik levelében így ír: „Paget urral beszéltem arról is, hogy jó lenne az angol unitárius irodalommal megismerkedni, kívánatos, hogy legalább a folyóiratokat küldenék meg nekünk a belső rokonság megszilárdítása tekintetéből. Igérte, hogy tesz valami lépést.“ ³⁾ Harmadik levelében örömmel tudatja, hogy az Erdélyben járt Tagart megígérte, hogy egy unitárius journalt és egy havi-folyóiratot, a „Reformer“-t küldeni fogja, ugy az olcsó könyvek társulatának kiadványait is.“ ⁴⁾ Ezután is folyvást élénk figyelemmel kísérte ez ügyet; 1859. értesítette, hogy Steinthal angol unitárius útzó jelentése következtében a májusi unitárius társulati meeting meghatározta, hogy ezután a könyveket és folyóiratokat rendesebben fogják küldeni, ⁵⁾ ugyanakkor Buzogány Áron és Ferencz József ott levő akadémiták levelei alapján ismét írta neki, hogy az angolok újabban megígérték, hogy ezután minden könyveikből egy-egy példányt folytonosan fognak küldeni.

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1855. június 6. irt levele.

²⁾ A két ur, mint sógor, ez időben együtt nagy intimitásban élt.

³⁾ Kovács Istvánhoz 1854. sept. 20. irt levele.

⁴⁾ „ „ 1858. sept. 21. irt levele.

⁵⁾ „ „ 1859. jun. 10. irt levele.

Ezen korra esik Krizának azon törekvése is, hogy unitárius ifjaink theologiai kiképzetések végett Londonba küldessenek. Ennek fontossága alig megmérhető. Ez által a mai világ leghatalmasabb népével jöttünk személyes folytonos érintkezésbe. Ifjaink előtt egy specificus unitárius irodalom gazdag kincsbányája tárult fel. Az angol szabad alkotmány alatt az unitárius hitelvek későn — csak e század elején — de szabadabban s gyorsabban fejlődhettek s már is a tisztulás magasb fokára jutottak. A londoni unitárius papnövelde ifjainkkal, az angol unitárius irodalom egyházunkkal egy egészen más vallásos életet ismertetett meg s mintegy új hitvilágba tett át bennünket, fölemelve önbizalmunkat s a jövő iránti hitet sziveinkben megerősítve. Az eszmét Paget ur említette meg, de Kriza volt a ki legelső fölfogta, szólni kezdett mellette, s ezt addig tette, míg közelfogadásra talált; ebben azért van neki több része, mert angolul ő tudott, Paget urral ő értekezett, fordításai által a büszke nép rokonszenvét megnyerni ő buzgolkodott leginkább. „Paget ur — írja bátyjának — azt az ajánlatot tevő, hogy ezen tul Londonba akadémiták küldessenek, ottani hitrokonink alánlkoztak arra, hogy ifjainkat koronként kosztal és szállással ellátják; serkentjük hát — mondá — tanárjelöltjeinket az angol nyelv megtanulására és mivelésére, hogy legalább három év mulva küldhesünk. Már készülnek is vagy hárman.“¹⁾ Egy későbbi levelében az eszme megvalósulásáról értesíti bátyját. „A boldog emlékezetű Tagart — úgy mond — még nagyobb érdeket gerjesztett irántunk angol hitrokoninknál s el vannak határozva, velünk közelebbi viszonyba lépni s a miben lehet minket támogatni; most fundust gyűjtenek arra, hogy ezen túl erdélyi unitárius ifjak mehessenek Angliába a londoni unitárius universitásra és theologiai seminariumba. Jelenleg két akadémitánk: Ferencz József és Buzogány Áron ott vannak s nem eresztik el addig, míg a nagy gyűlésen meg nem jelenhetnek. Ez jun. 15. lesz, várjuk tudósításaikat, kik csak jul. végére jöhetnek vissza.“). Később írja: „hogy Londonban mulató ifjainkat nagy szivességgel fogadják, beszállásolták egy paphoz, ott a család tagjai-ként bánnak velők, vetélkednek, hogy melyik nyerje meg ebédre, lakomára; megigérték — írják ifjaink — hogy ezen tul minden könyvükből s folyóiratukból egy-egy példányt küldnek. Az ott tanulandó ifjak számára a gyűjtés foly.“³⁾

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1854. sept. 20. irt levele.

²⁾ „ „ 1859. jun. 10. irt levele.

³⁾ „ „ „ jun. 29. irt levele.

Egyházi pénzalapunk növelésére is nagy volt Paget ur által a Kriza befolyása. A Consistorium a szükségét följejtette ugyan, de e két derék férfi volt az, kiknek e siker tulajdonítható. Kriza tárta fel híven s az ő közjóért égő szive nemes hevével Paget ur előtt nagy szegénységünket, tanári erónk elégtelen-voltát, ezek fizetése csekélységét, a kormány sürgetését s intézeteink nyilvánossági joga elvesztésével fenyegetődzését, s Paget ur így birta rá honfitársait, hogy érezhető áldozataikkal felsegítésünkre siessenek. Mily öröm volt ez Krizára nézve, kitetszik bátyjához irt leveléből. „Örvendetes hirrel lepem meg — írja — hogy az is hasson üditőleg egészségére. Küzködő állapotunkban folyamodtunk volt a derék Paget ur által angol hitrokoninkhoz, eléadva helyzetünk nyomasztó-voltát s ime ott lelkesen fogták fel. A londoni unitárius Associatio rendkívüli gyűlést tartott levelünk vétele után rögtön, tárgyalta ügyünket s átlátta, hogy gyorsan és hatályosan kell közre munkálni, a Comité a maga pénztárából aláirt 100 sterling fontot s elhatározta, hogy minden ekklezsiához körlevelet intéz azon felszólítással, hogy azoknál is, magánosoknál is indítsák meg az adakozást és aláírát, sőt felszólítást küldöttek az észak-amériakai Associatiohoz is közreműködés végett; a körlevélhez mellékelték a Kovács István és Paget ur által 1848 előtt dolgozott kis unitárius munkát, a mi Angliában a Beard ismeretes könyvében megjelent. Megirtuk — írja tovább — hogy mi is hathatósan igyekszünk magunkon segítni, mert ők hangsúlyozták, hogy ugy lesznek készek nekünk segédkezni, ha életrevalóságunknak látható jeleit tapasztalják, már 100,000 forinton feljül jár adakozásunk, még remélünk vagy 20—30,000 forintot, a régi alap 50,000 forint körül van s ha angol hitrokoninktól csak 20,000 forintot kapnánk is, 200,000 forinttal meglehetősen biztosítva lenne fennállásunk.“¹⁾

Látszik, hogy Kriza már mint pap egész szívvel és lélekkel egyházáé volt, annak java s előmenetele volt gondjainak főtárgya és az ő öröme. Az 1857. szervező nagy főtanácsról meglelégedéssel értesíti bátyját. „Hat egész napig consistoriumoztunk, az iskolai összes állapotokat újra szerveztük, a kolozsvári főtanodában ezen túl 10 tanár lesz, Tordán és Kereszturon 5—5; Kolozsváratt most köztanítók pótolják háromnak helyét, mig külföldön levő új tanáraink haza jönnek, tényleg Tordán is, Kereszturon is 3 lesz, de lassanként mind betöltjük. A közalap már most engedi, mert az új

¹⁾ Kovács István 1857. aug. 23. irt levele.

adakozásból begyűlt több, mint 100,000 forint, ez, a régi alap, a mit még gyűjteni remélünk s az angol segély képpé tesz, hogy fizetéssel ellássuk az új tanárokat.* ¹⁾ Még ez évben már az angol segély valósulásáról is tudósítja őt. Paget ur — írja — Angliából örvendetes levelet kapott, már össze van gyűlve 13,000 forint, a mi — hiszik — hogy 20,000-re fölmegy.“ ²⁾

Ilyen volt Kriza mint pap a szószéken, mint tanár az ifjuság előtt, mint befolyásos ember a közügyek élén.

Nézzük őt hívei között. Amott „lelki atya“, itt „valódi ember“. Ez az ő személyiségének hű kifejezése. Őt minden s ő mindenkit ismert hitközségében; a családok fejeit barátinak, tagjait gyermekeinek tekintette, sokat bölcsőjétől a menyegzői ünnepig, sokat a sírig kísért el; a templomban imádkozott velök, kün az életben testvérkezet szorított; életök minden nagy változásiban maguk mellett látták, karján jószág- és szeretetteljes nejjével fölkereste s vigasztalta ha betegek voltak, fölkereste s üdvözölte ha szerencse érte őket; kedélyesen mulatott velök, ha asztalukhoz hívták s vídám poharat üritett egészségökre; tanakodott vele ügyesbajos dolgaiban a házi gazda s közölte szive titkos bűját s bánatát a ház asszonya; a családi titok hív őre, tanácsadó és igaz barát, bátorító s békítő szellem, lelki orvos és vigasztaló; megjelenése békét vitt a házhoz, búcsuszava megerősítette a szívek visszatért nyugalmát; meglátogatta, ha honjuktól útra távoztak, meg, midőn visszatértek és nevének napján; mikor pedig neki és nejjének volt névnapja, viszont hívei keresték föl üdvözlőkkel s a csöndes papi lak jó emberek, barátok s hívei egész seregével népesült meg. Hallgatóinak még cselédei is mint egy patriarchát tisztelték őt, a „kedves fő tiszteendő ur“ volt ezek előtt az ő kedvelt czíme, mit mindig belső kéjérettel hallott s ő nevéken szólítással, hogy létök megkérdezésével nyájasan, leereszkedőleg viszonzott. Mindenkihez egyforma szives, szerény és szeretetteljes, a kinek jó indulata nem volt tettetés, szava nem álnokság, a ki a koldustól az alamizsnát nem vonta meg, az éhezőnek kenyerét megszegte, az árvát felruházta, az útast hajlékába fogadta; a legnyomorultabbhoz is, a ki hozzá folyamodott, volt egy barátságos szava, a megátalkodotthoz is egy lefegyverző tekintete. Szive kiváló kedvencze volt a főgymnasiumi ifjuság: a beteg ápolást és orvosszert, az éhező ke-

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1857. jun. 16. irt levele.

²⁾ „ „ „ „ sept. 18. irt levele.

nyeret, a fázó ruhát és menhelyet, a meghalt utolsó tisztességtételt talált nála s nejjénél — soha nem lankadó keresztény szeretettel. A háladatos közvélemény „a z i f j u s á g a n y j a“ névvel tisztelte meg nejét, őt „a t y j á n a k“ nevezte. Oh ha fel van írva az égi könyvben, a hány könyvet e nő letörölt, ha számon van tartva, a hány boldogtalant fölsegített s a hány szűkölködőnek táplálékot és segílyt nyújtott, végetlen lesz az üdv, mely rá ott várakozik, mint hárt nem ismert szívének áldozatkészsége s a szegényekért való fáradhatlan igyekezete.

Kriza a szó valódi értelmében pap, neje igazi papné volt.

Élete s közmunkássága azonban püspökségében érte el tetőpontját. Fontos esemény volt ez azért, mert hazánk ez időbeli válsága egyházunkat is aggodalmas válsági forrongásban tartotta. Kriza püspökké választása végdiadala volt az 1850-től kezdődőleg az osztrák centralisatioval szemben vívott küzelemnek, mit autonómia s iskolánk nyilvánossági jogáért folytattunk, oly tanár-erő kiállítása követeltetvén, mit alig birt áldozattal tudott kis felekezetünk létesíteni. Az egyház kötelező általános adakozást rendelt el. Nagy Elek főgondnok tartotta kezében a dolgok vezetését; hatalmas észereje, eszélye s nevének nagy hitele oly lelkesülésre buzdította az egész egyházközönséget, hogy szebbet háromszáz éves multunk nem mutat. E nagy erkölcsi küzelem közt, mint rendkívüli esemény, vallásközönségünk közlelkiismeretére megbotránkoztatólag hattott a közfőjegyző és püspökhelyettes Székely Mózes 22 éves fiának, ki a helybeli unitárius hitközség segéd énekvezetője — Cantor — volt, rendetlenkedései miatti megdorgáltatása következtében katolikus vallásra térése, mit a püspök az atyához irt levelében azon megjegyzéssel tudatott, hogy fia csak ősei hitére tért vissza. E tényen kívül köztudomáson volt a püspökhelyettes nejjének a katolikus isteni tiszteleteken gyakori megjelenése s több ily, kivált az actualis helyzet által kétszeresen kényessé tett körülmények.

Ekkor tette lehetségessé az alkotmány visszaállítás a szinte egy évtizeden át fölfüggesztve volt püspökválasztó zsinat megtartatását, mely Tordára 1861. jul. 1-re hivatván össze: ott Székely Mózes, a közfőjegyző és Kriza János püspökjelöltek közül a többség által utóbbi választatott meg. A nevezetes eseményt híven s oly nemes elhatározásokkal tudatta bátyjával, hogy czélszerűnek látom saját szavaival adni elő. „Az isteni Gondviselés — írja — mely

egyházunk sorsát csodálatos úton vezérli, engem, méltatlan szolgálóját az erdélyi unitáriusok anyaszentegyházának főpásztorává engedve megválasztatnom s ez által oly széles munkássági mezőt nyitva fel előttem, a minőre csak egy magát a szentnek és jónak szolgálójára felajánlott keresztény lelkész kegyes lelke valaha vágyódhatott. Az isteni bölcs gondviselésnek tulajdonítható egyedül e véletlenül jött rendeltetésem, mert a legkisebb vágy és előkészület nélkül menve az egyházi történelmünk lapjain oly emlékezetes Torda városában tartott zsinatunkra, ott hitrokoninknak nagy lelki küzdelmek között folyt szakadatlan értekezésük után oly irányt vőn a nagy számmal s mondhatni szokatlan sereggel messzevidékekről is egybegyülekezett egyháztanácsosainak véleménye, hogy az én igénytelen személyemre nézve lőn a megállapodás és a folyó hónap 1-én nagy többséggel megválasztatám. Mélyen érzem a feladat nagyságát, testi és szellemi erőtlenségem majd visszatartott a nagy felelősséggel járó s munkabíró erőt igénylő hivatal elfogadásától; de biztatva ügyeink élén álló több nagy embereink s számos jóakaróim tanácsa által, elszántam magamat a rögzös pályára, azon elhatározással, hogy ezen túl csak azon szentirási elvet tartva szemem előtt: „Egy a szükséges dolog“! s lemondván minden világi magán ügyeimről, kedvencz szenvedélyeimről, megtagadván ugyszólva a szív minden bálványait, egyedül egy-istenhívő egyházam szentséges ügyének szentelem magamat, a mint erre már esküt is tettem le.“¹⁾

Kriza püspöki esküjét s a fogadást híven megtartotta. Az egyházi közigazgatás nálunk fő- és képviselőtanácsi jog, hol a püspök és világi főgondnok mint társ-elnökök vesznek részt egyenlő jogkörben, de a határozatok kelésénél szabad tanácskozásból eredő szózatötöbbség dönt; az elnökök kitűzik a tárgyakat s jegyzői előterjesztés nyomán vezetik a tanácskozást, a szólási rendre és a gyűlés méltóságára ügyelve, kimondják a végzést, de egyházi rendszabály szerint mint ilyen, egyik is bele nem megyül, a tárgyakhoz a vita alatt csak mint magán egyén szólhatván. A végrehajtást a kebli jegyzők és külső esperesek közvetítik. A jog és felelősség e nagy eloszlásában nem nagy a püspök osztályrésze, az is inkább az ellenőrzésben áll. Kriza alatt annál kevesebbé volt ez súlyos, mert elnöktársra egy fényes és gyakorlott kormányzói tehetség volt, ki a mikor ő püspök lett, már tíz évig vitte volt az egyház legfőbb igazgatását, vitte erős kézzel, páratlan tapintatossággal és sikertől meg-

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1861. júl. 6. írott levele.

áldva, az egyház hajóját véstől megmentve. Az egyházi igazgatás tágas munkakörének egyenesen a püspököt illető egyik ága a paprendelés — ordinatio — az esketési engedély és válási ügyek főfelügyelete. Hogy vitte Kriza az elsőt, akadémiai emlékbeszéd írójá röviden mestervonásokban adta elé — az olvasót itt ismét arra útalom. A két utóbbi szabályozva van, mit ő szelid természetéből folyólag inkább szabad önelhatározásból, mint kényszert gyakorolva igyekezett fentartani. Személyes teendője volt még a tanítás és nevelés főfelügyelete az egész egyházban. Lelkiismeretességét itt mutatják a vizsgákon való folytonos jelenléte, lelkes buzdító beszédei, az ifjúsággal való atyai bánása s ennek benne való bizalma, miről már volt szó. Az ifjúság közötti olvasó-társulatoknak erős védelmezője volt. Midőn gyanus szemmel nézte az absolutismus s a kebli orthodoxia bizalmatlankodásában szűkebb koriátok közé akarta szorítani, Kriza mindig védelmőkre kelt. Az olvasás, tanulás, irogatás és szellemi munka az ifjunak kárára nem lehet. „Hagyjuk őket — mondá tanártársainak — az ő módjuk szerint kifejtteni lelkök tehetségeit s készíteni magukat jövő rendeltetésökre. Irányozzuk törekvéseiket, de el ne fojtsuk, vezessük, de ne akadályozzuk, mutassuk meg nekik a jobbat, de ne vegyük zokon, ha ők a maguk által választott jóhoz ragaszkodnak, hadd fejlődjék önállóan szép iránti érzésök, hadd erősödjenek szabad repülésben lelkök szárnyai.“ Ilyek voltak nézetei a pályakérdésekre irt ifjúsági művekről is. Mindig elnéző, kiméletes, reménytadó és fölbátorító. Ő volt állandó bírálója az ily műveknek s a mit mondott, a mit javítandónak látott, az elfogadtatott, a hová pedig javító tolla ért, ott meglátszott az az eszme megtisztult s szebbé vált alakján, mint az Apelles-vonás az ifju festő vásznán. A pályaművek általi önálló értelemfejlesztésnek hűbb barátja mint ő nem volt. Ha dolga volt, ha beteg volt, mikor az igazgató vagy olvasó-társulati elnök vitte hozzá a bírálatokat, bizonyos benső örömmel fogadta, sokszor szenvedő állapotában is olvassatta s bírálatot irt azokra. Pár idézet leveleiből igazolandja azt, mily nagy becsben tartotta ő a tudományt, mint ohajtotta egyházunkban a közértelmesedés terjedését. Egyik levelében buzdítja a háromszéki papságot, hogy a közeledő — 1868 — háromszázados ünnepre ahoz méltó javítások megtételére birják rá hiveiket. „Gyors léptekkel közeledünk — ugymond — egyházi létünk háromszázados ünnepéhez, de csak akkor ülhetjük meg ezt igazán örömmérzések közt dobogó szívvel, ugy léphetünk át a negyedik szá-

zad küszöbén megújult lélekkel, ha ujjal mutatunk oly nemes tettekre és alkotásokra, melyek önáldozatink s buzgóságunk eredményei. Nem tagadható ugyan a most élő unitárius nemzedék áldozatkészsége s a közelebbi súlyos időszak alatt romlásnak indult egyház-létünk fentartásában való buzgolkodása; azonban a jól kezdett szép munkát végre is kell hajtanunk, jól kiépülve, magunkat egyszerű állapotunkhoz s tehetségünkhöz képest feldiszítve és öltöztetve kell megjelentnünk a mennyei gazda menyegzőjén a közeledő háromszázados örömnünnepen, a mi az által történhetik leginkább, ha felépítetlen, rongált vagy éktelen meztelenségben álló iskolai épületeinket áldozatra kinyújtott kezeinkkel kiépítjük, kiegészítjük. A tisztelendő esperes urak legméltóbb tiszte e tünőfélben levő század komoly napjaiban a vallásos buzgóság, kegyes eldődeink minden áldozatra kész lelkületéhez hasonló hűség s égő szeretet lelkét önteni ki szent hitünk minden vallói s főképen e hitet valóók pásztorainak, lelki vezetőinek lelkébe, hogy legyen nemes verseny a világosság fiai és leányai között kiválólag székely-kereszturi gymnasiumunk teljes fölépítése költségeinek fedezésére oly sikerrel adakozni, mint méltó azokhoz a tisztultabb hitű keresztényekhez, kik másoknál felsőbb felvilágosodással dicsekednek, ennél fogva méltó az is, hogy dicsekedésök legyen az Urban, az az oly magasztos szellemben, mint Urunk Krisztusunké volt, ki embertársaiért kész volt magát fel is áldozni. . . . Hallgassanak főpásztori tiszteből folyó felhívásomra — buzgón kérem — ne legyen szóm a pusztában kiáltó szava, sőt inkább hasson be annak keresztelőjános hangja minden hú unitárius rokon szívébe s teremje meg abban mint vallásunk jó magvaival behintett földben az igazságnak, szeretetnek és az áldozó buzgalomnak látható szép gyümölcseit. Mutassuk meg a minket félreismerő s szegénységünkért tán lenézó világnak, hogy bár igaz ezen mi szegénységünk, de méltó, hogy azt édes Idvezítőnk mint a smyrnai gyülekezet angyalának szegénységét gazdagnak nevezze, — Jel. 2. 9. — mert gazdag az evangéliumi szép, erényes, jótékonyági tettekben, gazdag a szeretet munkáiban, az igazságnak, melyet szomjaznak, egyházainak ölében felbuzgó forrásaiban s gazdag vallásunk nagy missioja iránti erős hitünk s bizalmunk kincseiben“.)

1) Tisztelendő Kis Mihály háromszéki esperes urhoz 1867. december 18. irt levele.

Egy másik levelében Marosszék papságát községi iskolák állításában való buzgolkodásáért megdicsérvén, kitartásra serkenti. „Egyházunknak — ugymond — egyéb menekülési útja nincs, mint a mit tisztelendő esperes urék elpróbáltak. Ennek a kérdésnek a főtánácson el kell határoztatni és pedig a felmutatott irányban, különben a népnevelési országos törvényből nálunk semmi jó nem származik. A mi szegény községeink új községi épületeket emelni s a felekezeti énekvezetők mellett még községi külön tanítókat is tartani soha képesek nem lesznek. Meg fogják látni, mire mennek az eddig fennállott felekezeti schlendriánnak oly heves pártolói a merev bizalmatlankodással. Én eddig itt benn hiában sürgettem a határozást, mind csak a cunctatori eljárás mellett voltak; mihelyt azonban bevégzett tényeket látna, a Consistorium is azonnal szólni fogna. Ideje volt, hogy a Cultusminiszter erélyesen lásson a kérdéshez a tanfelügyelők által. Így vagy amugy eredménynek kell létre jöni, valami compromissumnak a felekezet és község közt. Csak engem — így folytatja tovább — ne emlitsenek a felterjesztésben, mert már is idegenséget tapasztalok némelyeknél azért, hogy — a mint mondják — báró Eötvös kedvéért akarnám a felekezet érdekeit kockáztatni. Mentsen Isten! Akarnám biz én a szűkkeblűséget egy kissé tágitni, bátrabbá tenni s képesebbé az elméket a korszellem kikerülhetlen világosságának elfogadására, a melyre népünknek elég nagy szüksége van nem csak testileg, de lelkileg is. Azért hát a Tiszt. esperes ur legkisebbet se tartózkodjék az ügyet pártolni, mint olyan ember, a ki iránt nem lehet gyanu, hogy az egyház ügyeinek hátrányát bármi érdekből akarhatná. Én meg vagyok győződve, hogy az idő és következés előbb-utóbb igazolni fogja eljárását.“¹⁾ Harmadik levelében ekkleziiai könyvtárak alapítására hívja fel híveit. „Itt az idő, most vagy soha! így kezdi buzdító levelét — valóban elmondhatjuk hazánkra nézve az új kor viszonyai között, melynek jövője sőt fenmaradása is csak úgy lesz, ha ellátja magát a szellemi élet kenyérével, a tudományos műveltséggel. E kenyér morzsái is éltető sőt a halottakat is feltámasztó varázserővel bírnak. Ily erőre s varázsszerre van különös szüksége a magyar nemzetnek a körülötte tolongó többi népek tenger sokaságával való versenyzésben, melynek közepete csak úgy tarthatja fenn elsőségét s biztosíthatja olvasztó erejét,

¹⁾ Tiszt. Farkas György marosszéki esperes urhoz 1870. máj. 25. irt levele.

ha szellemi deréksége, felvilágosultsága, a tudománynak, mesterségnek minden nemeiben való képzettsége által magát legyőzhetlenné teszi. A lelki világosodás eszközeit tehát szaporitnunk most van ideje az előbbre vágó s igyekező nemzetek ezen óriási versenyében. Azon lelki fegyverek pedig, melyekkel a szellem újjá teremtő országát meghódíthatjuk, a jó könyvek. Ezekből szükség minden község, minden ekkleziánk kebelében fegyvertárt állítani, híveink, hazánkfiái számára. A faluk nem maradhatnak messze hátra a városok lakóitól. Felszólítom azért — így végződik a levél — a Tiszt. esperes urat, hogy kezét fogva lelkészeinkkel s az egyháznak értelmesebb tagjaival, eszközölje minél előbb minden egyházunkban egy „egyházi vagy népkönyvtár” felállítását kellő felügyelet, gondozás és ellenőrzés mellett.“¹⁾

Nagy és messze kiható következményü műve Krizának püspökségét közvetlen megelőzőleg a „Keresztény Magvető” megkezdése, melyet barátai és tanártársai lelkes közreműködése mellett lassanként az egész egyház felkarolván: alkották a theologiai tartalomra, liberalis szellemre és tudományos értékre nézve legderekbabb magyar irodalmi vállalatok egyikét, mely neki, barátinak és a kornak örökre becsületére lesz. Emlékezem rá, hogy az első nyilvános értekezletben az unitárius értelmiség minden árnyalata ott volt: conservatív és haladó, liberalis és orthodoxus, fiatalság és öregek. Egy több pontból álló program-terv alapján estvéli 6-tól 10 óráig folyt a vita a felett: opportunus dolog-e nekünk élni elrejtve is alig tudó kis számu unitáriusoknak tartózkodó állásunkból kilépni, nyilvánosság elé hozni házi ügyeinket? Bizonyosok-e annyira jó következései, mint a mennyire valószínűek a roszak? Képesek leszünk-e munkával és költséggel kitartani? Lesz-e olvasó közönsége? Hogy fogadják a hazai olvasó-világ és a nagy hitfelekezetek? Kik lesznek szerkesztői s ki védi meg az egyházat esetleges compromissiótól? Ily kérdések vitatása közben 10 óra felé, megállapodásra jutás előtt az óvatosok — hogy ne mondjam, félénkek — el kezdetek a teremből olvadozni, követték a tartózkodva újítók, ott maradt csak 3.—4 bátrabb, köztük az, a ki előttünk valamennyi elmenővel fölért, Kriza, s constatáltuk azon eredményt: „hogy az egész egyház firmája alatt megkezdeni a dolgot nem lehet, hanem egyeseknek kell ezt tenni a maguk felelősségére, s ha jól sikerül, a közpártolás majd bekövetkezik, ha roszul, a

¹⁾ Tiszt. Kjs Mihály háromszéki esperes urhoz 1871. febr. 24. irt levele.

dolog magától elesik.“ Elmentünk haza. Ez volt az első kezdet. . . . Nem sokára ismét összegyűltünk, azon kevesek, kik akkor is pártoltuk s nézetünk azóta sem változott meg. Reményeink sarka Kriza volt, mert neki volt írói neve s népszerűségi nimbusa — benne minden bizott. Kiváló érdekeltséget tanusított iránta Nagy Lajos tanár. E kisebb, rokon nézetű kör nem annyira a kérdés nehézségeivel, mint kivihetősége módozataival foglalkozott, papírra tette számaint és a tényezőket, megállapította a kiviteli tervet, körrajzát adta a vállalatnak, szerkesztőül felkérte Kriza, s ifju mozgóerő gyanánt főleg a technikai részre Nagy Lajos. Ily előkészületek után a munka elkezdődött, az I. kötet 1861. megjelent, de az eredmény a várákosnak nem felelt meg s így annak folytatására nézve magunknak gondolkodási időt akarván venni, némi szünetelés állott be. Az I. kötet iránt számot kérő értekezletünkben a kérdés újabban beható vizsgálat alá került s még egy évfolyamnak újabb kísérletképen kiadása kimondatott. 1863. megjelent a II. kötet, többen nagy áldozatot hoztak, a végeredmény a kérdést harmadszor is kérdés és vita tárgyává tette, meghánytuk vetettük a folytatás mellett és ellen szóló érveket és szerzett tapasztalatokat s miután nemzetünkről azon gúnyos föltevés van forgalomban, hogy hirtelen lelkesül s hirtelen meglankad, mindenhez kezd s első akadályra mindent félben hagy, s miután mi e vád új igazolásától irtózunk: értekezletünkben a folytatás erkölcsi szükségessége egyakarattal kimondatott, szerkesztőkül felkértek: Buzogány Áron és Ferencz József, a jelen voltak becsületszót adtak egymásnak, hogy csak úgy kezdenek a III-ik kötethez, ha legalább V. kötet megjelenése előtt egyikök sem lépik vissza, mukájával közre járul, a vállalatnak pártfogókat szerez. Haton írásban ígérték ezt meg egymásnak: Kriza, e sorok írója, kinél a nyilatkozat ma is meg van, Pap Mózes, Nagy Lajos, Ferencz József, Buzogány Áron, kikhez később hozzá járultak az ekkor Kereszturon élt Marosi Gergely, Kovácsi Antal és Simén Domokos. Ez már negyedik mozzanata volt a vállalatnak. Ezután évről évre volt benne apróbb változás, de az új szerkesztők oly keményen tartották kezeikben a nemes ügyet s oly önfeláldozólag szolgálták, hogy többé megszűnésről szó nem volt, sőt a kételkedők megnyugodtak, a félők szívökben bátorságot vettek, a kik előbb leginkább elleneztek, később legmelegebb barátaivá váltak, évről évre új írók léptek körünkbe,

Brassai, Koronka, Mikó, Albert János s t. b. nevei egymásután megjelentek benne; a vállalat viszonyai javultak az évekkel, írói és olvasói köre terjedett, gyökereit mind mélyebben eresztette az unitárius egyházélet termékeny talajába, az irodalom figyelni kezdett rá, a kritika folyvást kedvezően szólott róla, az idén a XIII-ik kötet indult folyamatba s nem a tervezett öt, de maholnap három annyi kötettel lesz a magyar egyházi és tudományos irodalom gazdagabbá. És ebből a főérem-rész Krizáé, kié a munka oroszlánrésze is.

Nézzük csak az I. kötet bevezetését; nincs abban önnagyoló dicsekvés, nincs nyegle ígérettétel, sem proselytismusra mutató hajlam jele, vagy közönségtoborzási léháskodás; egyszerűen, szerényen lép olvasói elé a szerkesztő. „Itt nyújtjuk — ugymond — első zsenge termését azon eszmemagnak, mely egy unitárius egyházirodalmi vállalatnak megindítása iránt lelkünkben évek óta ápolva s több lelkes társaink s hitrokonunk gyakorizben nyilvánított ohajával is találkozva, elvégre mult évi felhívásunk nyomán, az aláíró közönség meleg részvéte s ügy- és elvbarátink szellemi segélynyújtása által meg lön érelve. Ugy hiszszük, a lelkes felkarolásban mély szükségérzet nyilvánul, s ez isteni ujjmutatás arra, hogy a mit eddig a ránk bizott szűkebb körben élő szó s példaadás által tevénk: a keresztény eszme s általában az erkölcsileg szép, jó és igaz magvainak vetését s fejlesztését az állandóbb írás által szélesebb körben is eszközölni s magán erőnk egyesítése által egymást s egyházközségünket építeni s erősíteni igyekeznénk.“ „Részünkről — írja más helyen — bár mely erősen is át vagyunk hatva vállalatunk czélszerűségének érzetétől, szintoly mélyen érezzük a feladat nagyságával szemben erőnk parányiságát; azonban bizva az erőtlenségben magát megdicsőítő Isten erejében, a kinek országa ügyét szolgáljuk, s biztatva több elvbarátink közremunkálási ajánlkozása által, neki indultunk a szükség- és czélszerűnek hitt munka megkísérlésének, inkább csak mint közvetítői s egybegyűjtői a közhaszonra gyümölcsöztető különféle talentumoknak. Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges sőt halaszthatlan ideje valamit irodalmi úton nem csak különleg, hanem szellemi erőtökénk tervszerű öszpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önérdekeinek, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarát egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel életrevalóság, némi tudományi és

erkölcsi súly s tevékeny közszellem van. De éreztük azt is, hogy ily szellemi munkásság által tanúsíthatjuk leginkább, mily nagybecsű s egyházi közérdekünkre mily emelőleg ható angol hitrokonink szíves kézszerítása s irántunk való munkás részvékenysége.“¹⁾

Ez a nemes szerénység, melylyel Kriza vállalatáról szólott, a szerencsés tapintat, mely kikerültetett vele más hitfelekezetűekkel való minden kellemetlen surlódást, a mostani püspök szerkesztősége ideje alatt a „Keresztény Magvető“nek csaknem uralkodó szellemévé vált, megkedveltetve magát más vallásu liberalis férfiak által is. Ennek tulajdonítható, hogy előfizetői közt számos református, néhány ágostai és római katolicus is van, írói közt pedig: a két Szilágyi, Szász Károly, Szabó Károly, gr. Kún Géza. Kriza örömmel látta, hogy az általa ültetett nemes csemete hív kezek ápolása alatt újabb és újabb gyümölcsöt terem egyháza és nemzete számára.“²⁾

Nagy a Kriza érdeme a Channing művei magyarul kiadatásában is. Ő volt, ki annak szükségét első pendítette meg, az innen származó hasznos következményeket fölfejtette, észak-amerikai hitrokoninkat a fordítás és kinyomatás költségei fedezésére felhivta, kiválogatta a fordítandókat, fordított maga s valamenyny tanártársának fordítását átvizsgálta, egyöntetűvé tette. 1870. jelent meg az első kötet, melynek előszavát ő írta, ismeretes tartózkodó modorában, minden írói arrogancia nélkül. „Azt hisszük — írja — hogy e szerény kötettel üdvös vállalatot indítunk meg, mely a magyar keblekben élénk viszhangra fog találni. A testvériség és

¹⁾ **Keresztény Magvető**, szerkesztik és kiadják: Kriza János és Nagy Lajos, kolozsvári unitárius lelkészek és tanárok. I. köt. 1861. Előszó.

²⁾ Krizának következő művei vannak e vállalatban:

I. köt. A vándorlás tanuságos képe, egyházi beszéd, 124—133. ll.

Keresztelési Agenda 142—145. ll.

Különfélék.

IV. köt. Az unitáriusok háromszázados ünnepére irt bevezető beszéd, Hymnusz és ima. 1—10. ll

VI. köt. Az igazság című egyházi beszéd francziából fordítva. 1—9. l.

A britt és külföldi unitáriusok társulata nagy gyűléséről való közlés 139—148. ll.

VII. köt. Mit hisznek az unitáriusok? Egyházi beszéd, angolból fordítva 81—90 ll.

Legyetek próféták, lelkész-fölavató beszéd, 265—276 ll.

X. köt. I. füzetében: A Szent Atyákból kiszedegetett tanulságok Péchy Simon-tól, 45—49 ll.

A II-ik füzet 129. lapja már a nagy nevű alapító halálhírét hozza.

általános emberszeretet elvének valószínűsítésére sehol annyi komoly és lelkes egyéni és állami erőfeszítés nem történt, mint az é. amerikai Unio-ban, s bár immár 40 éve, hogy Bölöni Farkas Sándor „Északi-Amerikai Utazás” című megkoszorozott művében e világrészre fordította a magyar nemzet figyelmét, mi mégis kevésbé láttatunk epedni eme szellemi élvezet után, mit minden más népek jeles írói szintugy mint saját népünkéi remek elméműveikben közkinccs gyanánt ajánlanak fel s hagynak az összes emberiségnek. Különbözik hogy történhetnék, hogy egy oly férfi, ki É. Amerika íróinak díszé, népének büszkesége, kegyes felvilágosult keresztények számos osztályának ünnepe és szeretett szónoka volt, hazánkban mindaddig csaknem ismeretlen név, bár több év előtt legjelesebb költőink és íróink egyike, Szász Károly műveiből elragadó szépségű szemelvényeket adott? E művek czernyi ezer lenyomatban terjesztetnek a föld leggazdagabb s legpolgárosultabb népei között, jó részök orosz nyelven is le van már fordítva, bánulatot és szeretetet keltve írójuk iránt barátainál, elismerést s becsülést még elleneinél is, s nálunk eddigelé még csak a „Keresztény Magvető”-ben jelent meg egy teljes műve. ¹⁾ Áldásteljes működése e szerint nem lehetett nálunk sok oldalú hatásaiban érdemelt elismerés tárgya. . . . Ilyen férfi volt Channing Ellery Vilmos; érdemes arra, hogy róla az emberek szellemi javát érdeklő minden vállalatban és tanácskozásban kiváló tisztelettel legyen megemlékezés. Az é. amerikai szellemi élet e jeles képviselőjét válogatott műveiben édes hazánkkal megismertetni már évek óta melegen ápolta kegyes ohajunk vala, melyet elvégre ezennel örömmel valószínűsítünk, szívből ohajtva, hogy embertársainknak szentelt szellemi munkássága a magyar népre is áldásos hatással legyen.“ ²⁾

¹⁾ Ker. Magvető 1868. IV. köt. 37—58 ll. A munka címe: Az unitárius keresztény vallás, papi hivatalba igató beszéd, tartotta Baltimorban 1819-ben.

²⁾ E vállalat címe: Channing Ellery Vilmos válogatott művei. Angolból fordították és kiadják az unitárius Tanárok. I. köt. Társadalmi tárgyak. Kolozsvár, 1870. Lásd az Előszó-t.

Krizának következő művei vannak e vállalatban:

I. köt. Előszó és Channing életrajza V—XVI ll.

V. köt. Tuckermann József hittudor élete és jelleme felett mondott beszéd. 149—175 ll.

Kriza keveset fordított, de egy mű sem jelent meg benne simító keze nyomai nélkül. Az „ultima Lima” megadója ő volt. Ezt tőle senki tanártársai közül sem el nem vitatja, sem érette magát nem szegyenli. Kriza elismert fordítási tekintély volt országszerte.

Kriza és a „Magvető“ írói köre Channing műveinek hozzászólásával nem csak nekünk unitáriusoknak, de a magyar irodalomnak is szolgálatot tett, mert oly lángeszű író szellemével ismertette meg s oly eszmékkal gazdagította a magyar irodalom ismeretvilágát, mely egészen új, eredeti, meglepő és termékenyítő erejű. Ez öt kötet mű örök beccsel bír. Vallásos de inkább etikai, mint dogmatikai irányú és társadalmi kérdések oly magas álláspontokról s oly szépen tárgyalva közöttünk nem voltak. Az angol nyelv és gondolkozásmód megismerése, az angol észjárás és irány cultiválása nálunk nem csak tanárainkra, de ifjuságunkra is átalakító és nemesítő hatást gyakorolt már eddig, s a nyelvismeret terjedésével még nagyobbakat gyakorland.

Meg kell említnem Krizának az unitárius hitvallás és rituálénk iránti reformtörekvését is. Ezelőtt 30 évvel nyilvánult, de hirtelen elhamvadt lelkesedéssel az e téren való javítás szükségérzete. Az egyház az eszme kivitelét rá bízta. Ő czélszerűen átjavitva, itt-ott újat dolgozva kiadta a: „Halotti Énekes-könyv“-et, gyermekek számára kidolgozta a: „Keresztény Vallás Elemei“-t oly szabad szellemben fogva fel tárgyát, hogy a más hitfelekezetűek által is tankönyvül elfogadtatott s már feles kiadást ért; kiadta a „Nagy Katechesis“-t alkalmazkodva a kor igényeihez. Bátyjához írt egy levelében számot ad a Halotti Énekes-könyv körüli eljárásáról, mi az unitárius Liturgia történetét ismerni vágyó olvasót érdekelni fogja. „Ez — írja — mintegy megbővítése, illetőleg megszükitése a réginek, minthogy igen sok közülök soha használatban nem volt. Némileg én voltam a szerkesztője, a mennyiben érkezhettem rá; felvettem, a mi használhatónak látszott; régi, szebb énekeinket, különösen a Geyza József-féléket mind meghagytam s nem is igen változtattam rajtok; általában nem akartam modernizálni oly téren, hol sokkal tanácsosabb a régiségnek tisztaságát hagyni meg, melyhez a nagy közönség s a nép immár szokva van s a kifejezést is mint szentírásbeli helyet a százados szokás szentesítette. Hátral az Aradi — tordai kántor — által szerzett melodiák szerint vannak a kották, miket Bothos István, jelenleg református kántor s közöttünk legműértőbb egyén vizsgált át s ügyelt fel a kinyomatáskor.“¹⁾

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1857. jan. 31. írt levele.

Kriza különös örömét találta azokban, kikben irói hajlamot látott tehetséggel párosulva, bátorította őket s műveiket lapszerkesztőknek ajánlotta. Murányi Farkas Sándor, Rédiger Géza s többen az ő bátorítására irtak verseket. Kitiünőbb ifju papjaink közül egy sem volt, a kire az ő nagy olvasottsága s ragyogó poezise hatást nem gyakorolt. Albert és Csegezi, kitünő egyházi szónokaink, de egyik sem fogja megtagadni ezt. Legtöbbet tett azonban Péterfi Sándor kifejlődésére, a kinek még 1842. egy zsinati délutáni beszédében s két más művében, mit a bözödi esperesnél olvasott át, nem köznap-i tehetség jeleit ismervén fel, azonnal nógatni kezdette; hogy tanuljon s írja ugy beszédeit, hogy idővel ki is adhasson belőlük. Péterfiben a lelkebe lökött szikra lángot vetett, ő a tanácsot megfogadta: tanult s gonddal és szépen irt, ugy és oly beszédeket, hogy a nép előtt elmondhatók legyenek; sok kötetre megy immár különféle alkalmi beszédeinek sora, mikkel az egyházi irodalmat gazdagította, használják unitárius és református papok egyiránt. Péterfi most hévizi unitárius pap és esperes, műveit hosszason Stein János kolozsvári könyvárus vette meg potom áron s csinált velök igen jó üzletet; tudom, mert én is voltam egy ideig közbenjáró közöttük, láttam, mily soványan jutalmazta a szorgalmas író-t. Péterfi kegyeletes hálával emlékezik ma is Krizára, mint jóltevőjére s minden törekvéseiben erős gyámolára. „O adta nekem az első eszmét — írja nekem — nélküle soha meggondolni sem mertem volna, hogy íróvá legyek; ő buzdított, mert egyébként elcsüggedtem volna; szives szavainak bátorító hatása alatt irtam s tettem mind azt, a mi kevés szépre és jóra Isten munkáimmal rá segített; ő volt, a mig élt, a kitől sok nyomoruságim közt a vigasztaló és erősítő szent lelket vettem.“¹⁾

Mintha szívében élt volna egyháza, ugy érdeklődött annak s jeleseinek hirneve iránt, ugy érezte anuak minden sorsváltozását, örvendve, ha valami jóban részesült, bánkodva, ha csapás érte. Az ötvenes években Toldy Ferencz a Dávid Ferencz és Preussféle unitárius Énekes-könyvek felől tudakozván tőle s Irodalomtörténete *Példatára* számára azokból énekeket kérvén: Kriza egész lélekkel azon volt, hogy a kérdés mibenállását kitzitázza s ez ohajtásnak eleget tegyen. „Preussennek — írja bátyjához — 1566-ból való Énekes-könyvét a Collegium könyvtárában

¹⁾ Tisztelendő Péterfi Sándor felsőfejéri esperes urnak 1876. april 3-án irt levele.

nem találta fel, az övé 1657-ből való, Frankfurtban van kiadva. Talált egy német Énekes-könyvet — írja tovább — mit Radeckzi Bálint Kolozsváratt német ajku hallgatóinak 1620-ban adott ki, de erről az van az előszóban írva, hogy ő javította ki. Kért Toldy mutatványokat a Dávid Ferencz és társai által 1570 körül készített s kinyomatott Énekes-könyvből s kivált azokat, miket neki tulajdonítottak u. m. Erős várunk nekünk az Isten . . . Tarts meg Ur Isten engemet . . . Oh Ur Isten tekints reánk . . . de ő nyomára nem akadt; talált — ugymond — egy a 17-ik század első éveiben megbővítettet, melynek címlapja nincs, de a Litanián kezdődik s hogy a litániázás unitárius Énekes-könyvben fordul elé, ezen körülmény annak régiségét mutatja; nyomtatott Heltai Gáspár műhelyében Kolozsváratt. Megtalálta — így folytatja tovább — a Bogáti Miklós Zsoltáros könyvének két kiadását 1604 és 1615-ről, az egyik példány régibb, mint a Jancsó-féle muzeumi csonka példány, a melynek számára az első zsoltárokat leírta, mert Toldy abból is közleni akar; de talált egy új fordítást is, a Tordai Jánosét 1627-ből, melyről azt hiszi, hogy egészen ismeretlen Toldyék előtt. Ebből — ugymond — Toldyval több énekeket közlött, hogy ismerhesse Tordayt, mint valóban lelkes dalnokot. Engemet ezen Tordai unitárius szent költő énekei valósággal megleptek, oly szép hangzatos nyelven vannak azok írva, hogy utól érni őt ma sem lehetne. Megírtam Toldynak, hogy nagyon jól tennék, ha az ily becses régiségeket igyekeznének kiadni.“¹⁾ S a mily nemes hév él lelkében az unitárius hajdankor emlékei iránt, oly mélyen ver szive a jelen kor bár mi kevés haladásán. 1852. örömmel írja bátyjának, hogy Gedő József minden könyvét átadta a Collegium könyvtárának s ez nagy lendületet ad a tudományosság ügyének mind a tanároknál, mind az ifjuság között, minthogy e könyvtárban mind a magyar, mind a német irodalom jelesb termékei valódi tudományos lélekkel vannak összegyűjtve.²⁾ Mikor a marosszéki esperes tudósította a m. vásárhelyi templom építése bevégződéséről s az első isteni tiszteletnek abban megtartásáról, Kriza örömtől áradozó levélben köszönte meg a kedves hirt. „A mennyei kegyelem harmatja — így ír — legyen termékenyítő a kicsiny mustármagra nézve, hogy idő multával oly terebélyes fává nőhessen, melynek árnyékában megnyughassanak az enyhületet ohajtó buzgó lelkek s a következő nemzedék

¹⁾ Kovács Istvánhoz 1852. dec. 17. irt levele.

²⁾ „ „ 1852. octob. 13. irt levele.

a fokozott jóllét hatása mellett képes legyen nagyobb gyülekezetet is magába fogadható hajlékot emelni az egy Isten lélekben és igazságban való tiszteletére.“¹⁾ Máskor ismét így ír ugyanahhoz: „Egy nagy lelki örömet irhatok — mondja — hosszasan mellőzött szent vallásunk kezd népszerűvé lenni s a közvéleményben emelkedni. Épen most kapék levelet Pestről, hogy a nagyhirű egyetemi tanár dr. Hatala Péter az unitárius vallásra tért át, áttért Északi Károly magas hivatali állásu és tudományos férfi és egy vidéki ügyvéd; a mult évben két ur a Thurzó- és Kölcsey-nemzetségből,“²⁾ Mindennünnen jönnek hozzám a tudakozódások unitárius könyvek iránt; épen jókor jelent meg Ferencz József Unitárius Kis-Tükre, mely rövid és világos átnézetét adja hittanainknak, isteni tiszteletünknek és egyházszerkezetünknek. Gondolhatja édes Tiszt. ur! hogy mi Ferencz József urral mily kész szívvvel és gyorsan igazítjuk el az efféle istenes megbizásokat.“ Egy más alkalommal ismét örvendetes hírként tudatja, hogy közelebb három jeles unitárius ifju neveztetett ki 1000 forint fizetéssel állami tanár-állomásokra. Majd egyházunknak érdemes halottaiért való gyászát írja meg. „Nagy lelki fájdalunkra és státusunknak roppant veszteségére van jeles tanár és lelkes hitrokon Marosi Gergely october 5. történt hirtelen halála,“³⁾ — írja Farkas György esperesnek; bús viszszaemlékezést költ fel nekünkben — írja később ugyanannak — a mult évben sok lángoló keblü atyánkfainak elhunytá is; a megújult időben üdvözlí őt, mint egyházunk egyik legedzettebb, legkelemenyebb kötésü szentelt vitézét s azon vidék szellemi térparancsnokát, kéri rá nézve az életerőnek és egészségnek megújulását, hogy lelkes társaival és ügybarátainkkal a mozgalmas időszakban erős kézzel és sajátos eszélyével még sokáig kormányozhasson.“⁴⁾

Az egyháznak kebelében újabb időben indult szellemi mozgalmak közül nagy nyereséget látott az Unitárius Kis-Tükör megjelenésében és a *Dávid Ferencz háromszázados emlékének* valamely alapítvány által megünneplése iránt Ferencz József által tett indítványban, azokat az espereseknek sőt minden jó unitáriusnak melegen ajánlotta, az utóbbit illető felhívást tevékeny és hatályos eljárás végett

¹⁾ Tiszt. Farkas György esperes urhoz 1870. márcz. 29. irott levele.

²⁾ Tiszt. Péterfi S. esperes urhoz 1874. novemb. 3. irt levele, egybevetve Tiszt. Farkas Gy. espereshez urhoz 1873. márcz. 11. irt levelével.

³⁾ Tiszt. Farkas György esperes urhoz 1874. oct. 7. irt levele.

⁴⁾ Ugyanahoz 1875. jan. 2.

kiküldvén: „kérte az esperesteket, hogy sziveskedjenek az egyházi létünk erősítésére czélzó szent ügyet egyeseknek úgy mint közösségeknek szívére kötni s fontosságához méltó részvételre fölbuzdítani.“¹⁾

Kriza lelkének igaz szabadelvűségét tanúsítja a Protestáns Egylet s a prot. tudományos törekvések őszinte pártolása, mire az espereseket és ekklezsiákat erős indokokkal támogatott körlevélben hívta fel. Egyik esperesnek így ír: „A Protestáns fiókegyletbe beállást a mi illeti: nézetem az, hogy nekünk nem kell ugyan egészen oda engednünk magunkat a nagyobb erőt kifejeteni képes nagyobb felekezetnek, de elszigetelnünk sem; mert akkor mint kicsiny sziget a sokféle egyházak tengerében nem bírjuk magunkat fentartani; hanem mint hitünkben bár szám szerint minoritas, de a mely a legelőhaladottabb eszmék zászlóvivője, részt kell vennünk minden szellemi mozgalomban, mert a felekezetek — a mint ma a dolgok állanak — a kor szelleme által akarva nem akarva kényszerítetnek a mi pályautunkon haladni előre. Ajánlom tehát, hogy a protestáns mozgalomból igyekezzenek minél több szellemi nyereséget huzni t. i. tudományos mivelődést és eszmékben való gazdagodást. Épen ez okból ajánlom figyelmökbe az Egyházi Reformot, a Keresztény Család-ot és Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot és Irodalmi Szemlét.“²⁾ S midőn az esperes eljárásáról jelentést tett, Kriza helyeslőleg vette tudomásul. „Helyes volt — írja — a mit a Protestáns Egylet dolgában tettek. Én meg vagyok győződve, hogy minél többet érintkeznek ők az unitáriusokkal, annál őszintébbekké válnak irányunkban; eddig is csak ez hiányzott, mert bár mennyire érezték is a mi vallásunk elvi igazságát, annak nyíltan megvallása tőlük kívánható nem volt. Ilyet most sem kívánhatunk; elég, ha dogmáikat tetteleg egyszerűsítik s ez által közelednek a mi álláspontunkhoz s visszatérnek a Jézus és az apostolok egyszerű hitelveihez, habár még egy darabig vonzolja is a Helvetica Confessiót, mint mi kénytelenek vagyunk a Summa Universae Theologiae-t vonzolni, pedig bizony ez épen oly betűhöz ragaszkozás, mint a más vallásuaké, olyan levén a kor szelleme, midőn akkor még az ördögben és boszorkányokban való hit a protestánsoknál is dús életerőben állott fenn. Majd kiadandó li-

¹⁾ Tiszt. Péterfi S. esperest urhoz 1874. nov. 3. irt levele.

²⁾ Tiszt. Kis Mihály háromszéki esperes urhoz 1872. jan. 8. irt levele.

turgiai könyveik bizonyára más irányuak lesznek.“¹⁾ Egy más espereshez irván e tárgyban, azt mondja, hogy a világ oly folyásban van, hogy kénytelen nagyobb világosságot fogadni el, s ma holnap helyettünk, kis sereg helyett, nagy tömegek veszik át annak terjesztése feladatát. A Protestáns Egylet nagyszerű eszköz a Gondviselés kezében a józan világosság terjesztésére. Ennek kiadványait ajánlom a Tiszt. esperes ur és papjainak figyelmébe, mert azokból csak azt fogják tanulni, a mi az unitárius vallásnak belső magva és lényege. Ily könyvek az új Biblia-fordítás. Ballagi mint nagy tudományu és a héber nyelvet tökéletesen értő magyar igen értelmesen fordította le a Ó Testamentumot. Eddigél csupa vesződés volt bibliát olvasni értelmes embernek, mert a versek nagy részét lehetetlen volt megérteni. Most már értelmesen, szép, jó magyaros zamatu nyelven fognak a szent könyvek megjeleni. Örvendek, hogy halálom előtt jó magyar bibliát olvashatok, ha Isten addig éltet, sőt a más világon is — hiszem szentül — tudomást veszek a teljes megjelenésről. Ajánlom a Protestáns Theologiai Könnyvtárra és Egyházi Szemlére való előfizetést is, hiszen ezek által a szabadelvü kereszténységet mozditjuk elé, ez pedig nekünk unitáriusoknak ártalmunkra nem lehet.“²⁾ Sőt itt sem fáradt ki Kriza embert szerető, minden jó, szép, és igaz iránt fogékony lelke. Réthy Lajos tanfelügyelő kérte, hogy espereseinek ajánlja megtalálásainak rokonszenves fogadását; Kriza kész szívvel teljesítette. Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanár Darwin elméletére vonatkozó kérdésekre kívánt a székely nép közt élő papjaitól fölvilágosítást; Kriza Péterfi Sándor espereste hívta fel, a ki több ív felvilágosítást bocsátott rendelkezésére. Gróf Mikó a Muzeum-ügyben tanácsával kívánt élni; Kriza kész örömet ment el évek során át az értekezletekre. Nagy művészek Kolozsvárra érkeztekor üdvözlő versek írására kérték föl a közönség érdekében; ritka eset volt, hogy a közbizalomnak meg ne felelt volna.

Ez volt Kriza a nyilvános életben és közügyekre nézve.

Magán családi életéhez is adnom kell némely részleteket, mik teljes megismeréséhez juttatnak s őt némely hibáztató észrevételek ellenében igazolják.

1842. vette nőül Fűzi Borbárát, közfőjegyző Fűzi Jánosnak az élet virág korában levő leányát, egy nemes férfi s költői lélek bol-

¹⁾ Tiszt. Kis Mihály háromszéki esperes urhoz 1872. jan. 15. irt levele.

²⁾ Tiszt. Farkas Gy. marosszéki esp. urhoz 1875. jan. 16. irt levele.

dogítására teljesen hivatott hölgyet. Szerénységét bánthanám, ha róla többet szólnék, minthogy szavam csak kedvező lehetne. Fennebb a mellőzhetleneket már elmondottam; de mit férje mond róla s a mit én eredeti levelében találtam, mint a közte és férje közötti gyöngéd szeretetviszony hiv visszatükrözését érinthetni vélem.

Négy gyerek közül Gyula első, Kálnán másdszülött fiok, Irma és Lenke később született leányaik voltak. Gyönyör olvasni, ha e férfi barátaihoz övéiről s övéihez családjáról búban vagy örömrészések közt ir. Irma, korán elhalt leányukat így siratja el bátyjához irt levelében. „Tíz hónapos kis Irmáját, szíve kedvenczét elragadá a halál könyörtelenül, szíve még most is vérzik utána. . . . Ezután fölvidulni látszik. . . . Már pusztá a ház s oly hallgatag, a fiuk csak ritkán dörömböznek baza. Így szokik az ember mindenhez, ahoz is, mitől rettegett, mint a molnár a malomzúgáshoz.“¹⁾ Máskor fiai tanulásáról tudósítja ugyanazt. „Fiainkat a nyáron német nyelv tanulás végett Beszterczére küldjük, hogy több német szót hallhassanak s füleik jó eleve germanizálódjanak.“²⁾ Később az eredményt is megírta. „Fiaink jól tanulnak — írja — bizunk tanulásuk sikerében, mert eddigi szorgalmuk mellett — a mint értesítnék — akár egy közép-ázsiai tatár iskolában meg fognák az eléjük szabott tárgyakat tanulni.“³⁾ Lenke leánya születését így naiv elczelődéssel írta meg bátyjának: „Mikor az új császári szülöttért hallani fogja bátyám az ágyuk torkait Beszterczén megdörödülni, a tájatt házamnál is jaj-szó fog hallatszani, legyen azután belőle örömhang.“⁴⁾ Ugy is történt. „Engem — írja alig tíz nap mulva — egészen természetszerűleg egy igen örvendetes elérékenyítő esemény lepe meg családi életem ölén, az t. i. hogy az én kedves nőm tegnap estve, mint hű polgárnő, a felséges császárné magasról letündöklő példáját követő indulatjában egy ép és egészséges leány magzatot hozott e viszontagságos világra, s nincs egyéb hátra, minthogy Istennek szent fia által intézetébe beavassam, mívégre kedves bátyámat a keresztapaságra fölkérem.“⁵⁾ Midőn e kedves leánya már felnőtt, Farkas György esperes szentgericzei bort küldvén neki, nyájasan köszönte meg, de tudatta vele, hogy

¹⁾ Kovács I. 1854. jun. 24. irt levele.

²⁾ „ „ 1856. apr. 18 „ „

³⁾ „ „ „ május 10 és 1858. jun. 16. irt levele.

⁴⁾ „ „ 1856. jul. 10. irt levele.

⁵⁾ „ „ „ „ 21. „ „

nem fogja azt egész őszig használni, hanem különösen kedvelt leányának lakadalmára, élte remélhető legverőfényesebb napjára szándékozik megtartani. „Mily szerencsések lehetnének — írja — ha őt is megnyerhetnék erre a patriarchalis napra és ünnepélyre, melyre Kovács János tanár, leendő veje, az őket még fél év előtt meglátogatott híres Coquerel unitárius szellemű párizsi lelkészt is meghívta s a ki közelebb irt levelében eljöni újabban ígérkezett.“¹⁾ Fájdalom, hogy e verőfényes nap rá nézve nem jött el: ő és Coquerel is nem sokára elhaltak s így a boldog ifju pár örömkelyhébe kétszeresen csöppintett ürömedvet a szeretetlen sors.

Nejét leveleiben mindig „Ara“ néven szólítja: „édes szép Arám, édes Egyetlenem, édes Betegem!“ Ezek megszólításai, búcsuszavai pedig: „Légy víg és egészséges lelkem Arám! vagyok és maradok kifogyhatlan lángolással, Neked, lelkemnek lelke, örökre szerető férjed, tiéd, sajátod!“ Meghatóan festi egy levelében nejétől eltávozásán érzett bűjút szívének. „Haza érkezém Tordáról, de most veszem észre, hogy tulajdonképen nem vagyok itthon, mert lelkem nagy része körülted mulat s esdekel neked és a jóságos Istennek, hogy gyógyulj meg tökéletesen s egészséged virágzó állapotra jutása üzze el végre az én nyavalygó lelkemnek is folyvást emésztő aggodalmait. Ugy-e nem tudok most oly fellengően írni, mint egykor, mert bizony a beborult lélek szárnyai nehezebbek most, mint midőn te egészségben voltál. . . .“²⁾ „Örömmel olvasom leveledből — írja egy más alkalommal — hogy egészségben vagy s jól mulatsz. Csak ügyelj lelkem, hogy mértéket tarts mindenben, kis mértéket, nem nagyot, így veszi elé magát az ember s gyarapodik meg a világon. Kövesd mindenben a természetet, így hamarabb helyre áll egészséged, mint a patikai szerek befolyásától s lefojtásától.“³⁾

Kiválóan szép azon két levele, melyek egyikét templomból kijöttékor írta, másikát midőn már az idő őszre hajlott. „Épen most jövék ki — írja — az Isten egyházából, még telve lelkem és szívem imádásszerű eszmékkal s érzeményekkel, s Isten után ki-re irányozhatnám gondolatimat, mint te rád, lelkem, ki Istenem után szívem legdrágább kincse vagy, kit az üdvösség után sovárgó léleknek egész hevével szeretlek. Tegnap leveletem ugyszólva az

¹⁾ Tiszt. Farkas György esperes urhoz 1875, febr. 19. irt levele.

²⁾ Nejehez 1855. jul. 4. irt levele.

³⁾ „ „ „ 9. „ „

élet zajában irtam, szaggatva, töredezetten, pedig szeretném neked egy egészen isteni csendű magányban kísérleni meg a levélírást, hogy méltó szavakban merithessem ki irántadi érzelmeim egész mélységét. Oh lelkem! én akkor elragadtatott költő lennék, a milyennek ideálja áll ábrándjaimban, énekek énekét zengeném, melynek tárgya csak te volnál, minden szavát és képét csak te lehelened fölhevült képzeletemnek, Arám, te lelkemnek éde! De minek rajongok én, kit a mindennapi élet sok ügybajával úgy benyügöztött, hogy a fényes álmokról már rég le kelle mondanom. Az én életem poéziséből csak te maradtál meg lelkem s a mi szeretett gyermekeink, ti vagytok az én megtestesült dalaim, s mig titeket Isten birhatnom enged, addig minden más álmokról s örömeokről lemondás könnyűség nekem.“ Ez után a családi dolgok állását írva meg neki, így végzi levelét: „De mit fársztalak most ilyenekkel tégedet, kedves szép Arám! te most csak használd az időt septemberig, hogy gyűjtsed számomra is az egészség capitalisát, hogy a mikor gyengélkedni találok, a te lehelleteddel önts új lelket belém is.“ . . .¹⁾ „Mi elég jól vagyunk — írja a másikban — a mint lehető e fonák világban s kivált a mint én lehetek, ki megszoktam veled együtt lenni, te lelkem élete! s most oly soká kénytelen nélkülözni élethead társaságodat. De érzem a reggelek és esték hivesedni kezdett légéről, hogy küszöbünk előtt van már september s mig édes szőlőszemet ízlelhetnék, már azelőtt részegedve leszek a te ajkaid édes horától, már azelőtt felejtetni fogod te — remélem Isten után — hogy hivesek az idők, mert közeledben arra gondolni nem tudok Én többnyire a kertben töltöm az időt isteni tudományyal s ily tárgyú beszéd felőli gondolkozással, de képzelheted, hogy te, jó Arám! be-berontasz az én eszméim világába s ott iszonyuan összezavarod ottan-ottan rendbeszedett butoraimat“²⁾

Szólnom kell még Kriza egészségi állapotáról, melyet levelei kevés év kivételével gyöngélkedőnek tüntetnek föl, csak játszi kedélye, gazdag humora s epikuri philosophiája okozták lelke vidámságát, imádott nejének szeretete boldogsága szebb napjait. „Több hetek óta a halál árnyékának völgyében járok — írja már 1854-ben bátyjának. Ferencz öcsém hosszas betegeskedésének csakugyan halát lett a vége. Én és feleségem mind betegeskedünk, csak most

¹⁾ Nejehez 1854. aug. 19. irt levele.

²⁾ „ „ „ aug. 21. „ „

kezdek üdülni.“¹⁾ „Házam az egész nyáron kórház volt — írja egy másikban. Igy gyakorlom magam a béketűrésben és Isten látogatásai elhordozásában, mintha szavamon fogott volna az Isten, midőn a prédikáló székéből sokat hirdettem s ajánlottam az állhatatosságot inter aerumnas et tribulationes vitae.“²⁾ Decemberben ismét írja: „hogy hemorhoides-féle főfájásban gyakran szenved, de hiába! a nélkül — ugy látszik — nem élhet ülő ember; ugy látom, az arany-ér mélyen rejti be magát az ember belsőjébe, s onnan háborgatja, nem lehet kicsalni.“³⁾ 1859. még nagyobb betegségről ír. „Már ötödik hete, hogy nincs egészségem, mert a köszvény lábaimnál fogva, hol az ágyhoz, hol a szobához kötött, nem szolgálnak az én apostoli lovaim; eleget melengetők, kenők, kötözgetők, de csak a jobbon látszik valami haszna, az hajlik, de a bal már fel a csípőmíg nagyon rossz gebe.“⁴⁾ Kevéssel azután betegségéből tréfát csinálva írja bátyjának: „Lábaimnak három jeles tulajdonsága van: hidegség, merevség és nehézség; a fájdalom most alig vehető negyedik tulajdonságnak, oly csekély a régi állapotomhoz képest. Ideje arra gondolnom, hogy a nyáron valamelyik fürdőre ellábaljak.“⁵⁾ El is ment Előpatakra s onnan tréfás humorral tudósítja bátyját állapota némi javulásáról. „Előpatakon tölténk három hetet s onnan megyünk Kovásznára az én elpodágrásodott lábaim miatt, a melyek nem akarnak becsületesen szolgálni s hajolni az én parancsaimra. Étvágyam különben van, csak hogy lőpor és golyó nélkül nem mozdul belőlem, a mi letelepedik.“⁶⁾ Ha volt is sikere fürdőre menésének, kevés ideig tartott, mert 1861. betegsége fokozódását panaszolja, érzékenyen, nem humorizálva róla. „Mint az evangéliomi Lázár mármár paralyzáltatási állapotban a koporsóból, olyforma állapotban ébredék fel én is egy rég elmulasztott kötelességérzetre. Már csaknem egy éve, hogy a mindenféle complicált nyavalyák rongálják testi és még inkább szellemi erőmet, életkedvemet elvéve, egész valómat elzsibbasztván, ugy, hogy sokféle kötelességeim is mind függőben voltak maradva, nem jártam a muzeum-egyleti gyűlésekbe, tanácsi és papi functioneim is sok időn át veszteltek.“⁷⁾ Ekkor — ugy hiszem — néhány évig

¹⁾ Kovács I. 1854. május 12. irt levele.

²⁾ „ „ „ 1855. sept. 20. irt levele.

³⁾ „ „ „ „ dec. 8. „ „

⁴⁾ „ „ „ 1859. ápr. 19. irt levele.

⁵⁾ „ „ „ „ jul. 10. „ „

⁶⁾ „ „ „ „ 27. „ „

⁷⁾ „ „ „ 1861. apr. 18. irt levele.

tűrhetőbbé vált állapota, de újra megsulyosbult 1870 körül s tartott halálaig. „A korondi fürdő nem volna inyem ellenére — írja egyik esperesnek — mert a multkor is némi javulást utána éreztem; de az én rheumás állapotom s arany-erezett sorsom máshová útal; ugy hiszem, az idén Al-Gyógyra fogunk menni egészséget keresni. Remélem, e fürdő s a hunyadvármegyei útazás nagy hatással lesz az én belső emberemre, mely épen oly rendetlenkedő életű, mint sok egyházi belső emberünk, vagy legalább tartozó szolgálataát nem teljesíti ugy a mint kellene, s a felsőségnak, az az a fejmennek ez által még fájdalmat is szerez.“ ¹⁾ 1872. ismét panaszkodik sulyos köszvény-fájdalmáról. „Sokat kínlódom — ugymond — a köszvénynyel, mely a mint lefekszem, felzúdul és rángatja lábaimat, egyiket 4 óráig, akkor békét hagy annak, fogja a másikat s azt is addig rángatja, mig éjjél után 2—3 óraker elalhatom.“ ²⁾ Ily lehangoltak levelei 1873—74. is. „Az én egészségem — írja egyikben — a régi chronicus bajokkal terhelt s s már annyira hozzá szoktam tetemeim ezen fájdalmas állapotához, hogy az életet is ettől teszem függővé, azt hiszem, addig él az ember, a mig valahol fáj s a mig érzi tagjaiban, hogy azok léteznek. Nekem is a rheuma folyvást kinozza lábamat, tehát meg vagyok győződve, hogy, hála Istennek! még vannak lábaim.“ ³⁾ Másikban ismét ir hozzá némi resignatioval. „Régi megrögzött bajaim nem akarnak tőlem megválni, hanem mint keresztényi kereszteteket hordoztatni kívánják velem magukat. Szükséges a lelkek pásztorának, hogy legyen jól begyakorolva és példány az ilyek elhordozásában.“ ⁴⁾

Azt hiszem, hogy e gyöngé egészség mellett Kriza életével munkája nem áll kedvezőtlen arányban, ennyire is elmés és humoros könnyü kedélye képesítette. Néhány pattanóbb szikráját e játsszi léleknek leveleiből ide igtatom. 1856. nem akarván az absolut kormány Erdélyben politikai lapra engedélyt adni, bátyjának megírta az elébe gördített ellenvetéseket s így zárta be a tárgyat: „Ily bajos a magyarnak szájra szert tenni, hogy egyet-egyet szólhasson.“ ⁵⁾ 1855. midőn a cholera jelentkezett Kolozváratt is, ugyan annak félelmököt megírta s így végezte levelét: „Nincs mit tennünk, meg kell hajolnunk Isten akarata előtt. Mi Atyánk! Amen!“ ⁶⁾ 1851.

¹⁾ Tiszt. Farkas Gy. esp. urhoz 1870. jun. 4. irt levele.

²⁾ Tiszt. Kis M. esp. urhoz 1872. jan. 15. irt levele.

³⁾ Tiszt. Farkas Gy. esper. urhoz 1873. márcz. 11. irt levele.

⁴⁾ ” ” ” ” 1874. octob. 7. ” ”

⁵⁾ K. I.-hoz febr. 16. irt leve.

⁶⁾ K. I.-hoz 1874. jul. 21. irt levele.

keveset ülhetvén fürdön, megírta bátyjának s szomoruan azon megjegyzést tette: „Bár csak tovább ülhettem volna, hogy egy kissé több egészséget fürödjek a testembe.“¹⁾ Egyik esperes megyéjében egy mestert megintetni rendelt: „hogy a pap és mesteri ház között zavart és nyugtalanságot előidéző nejét zabolázza meg, hogy az Ekebontó-Borbála természetét vetkezze le, különben olyan eklézsiába rendeli, hogy ilyenekre kedve nem lesz.“²⁾ Ugyan azon esperesnek új évet köszöntvén, kívánta: „hogy még sok évtized husvéti bárányait és egyéb apró-cseprő baromfiakat költsék el, s ha ő nem törhet be már a XX-ik évszázadba, fia és unokái viruló egészségben és ép egészségben ériék el azt.“³⁾ Az 1872-ki emlékezetes választáskor óvta ugyanazt, hogy papjait önmérsékletre figyelmeztesse, nehogy egyetértés helyett az országot bele hozzák a z e n e b o n á b a, azaz nem a bona zenébe vagy bona musikába, hanem a zene mala-ba, mert abból veszély következik a nemzetre,“ egyéb-iránt pedig neki személyére nézve jó ebnapokat kívánt.“⁴⁾ Egy alkalommal a maga által irt helyett bátyjának hozzá irt levelét zárta levélborítékába, ez tréfásan szemrehányást tett érette s Kriza így mentette magát érette: „E furcsaság rajtam soha meg nem történt, elnevettem magam rajta. Egyébiránt ilyenek a sok papirral bibelődő emberek! A daemon egy kis multság kedvéért dévajkodik körülök, hogy nagyobb vigyázatra tanítsa.“⁵⁾ Máskor írási kedvével humorizál. „Nem tehetem édes bátyám — írja — hogy egyet s mást meg ne irjak s ki ne beszéljek bátyám előtt; mert ilyes társalgási ösztönnel is felruházta Isten az embert, ezért ez isteni ruháját is fel kell ottan-ottan öltetni. . . .“⁶⁾

E nemes kedély és játszi humor tette Krizát, mint magán embert a társaságok kedvenczévé. Ő népszerű volt s a polgárság kevélysége, mert nem születés és vagyon, de erő, szellem és érzés által emelkedett ki a nagy sokaság közül, melyet mégis szíve egész rokonszenvével szeretett; jelleme szelid és engedékeny, de a satyra és élcz erős hajlamával, mit a helyzethez képest örökké mérsékelni tudott. Uralkodó vonás volt benne ama kedélyi csönd, amaz egyszerű és felséges nyugalom, melyet nem zavar fel szenvedély, az élv nem homályosít meg, csapás nem űz el. Gyerme kies önoda-

¹⁾ „ „ 1851. aug. 18. irt levele.

²⁾ Tiszt. Kis M. esperes urhoz 1870. jun. 1. irt levele.

³⁾ „ „ „ „ „ 1873. ápr. 8. „ „

⁴⁾ „ „ „ „ „ 1872. jul. 27. „ „

⁵⁾ Kovács I.-hoz 1856. ápr. 23. irt levele.

⁶⁾ „ „ „ „ 18. „ „

adás, megosztatlan csüngés övéin, paradicsomi gondtalansági érzés neje s gyermekei társaságában, s bár betegségei miatt néha ingerlékeny, a közszolgálatban mindig higgadt és komoly, künn, az emberekkel, a világgal elmés, kedves és megnyerő. Őt minden ember szerette, egyetlen gyűlölője, sem haragosa nem volt; nem bántott meg senkit, maga sem bántódott; gyarlóságnak vette az emberektől a sértést, nem rosz akarat művének; megmondta nézetét, de másokéval mereven szembe nem, csak mellé állította; a hibát barátinál s alárendelteinél úgy érintette, hogy javított inkább, mint sértett. Rá illett a „k ö z k e d v e s s é g ü e m b e r” díszes név. Nagy urak társaságát nem kereste, urak — kivált a tudósok — igen az övét; mert társalgása érdeklő, beszédei instructivek voltak sok ismerete, józan, megfontolt ítélete s önálló véleményei által, miket elmés ötletekkel fűszerezett. Az uri Casinónak Farkas Sándor után hosszasan ő volt könyvtárnoka s igénytelensége mindenkiel megkedveltette. Két három termen keresztül ment sokszor, senkinek nem köszönt, de senki rosz néven nem vette, mert tudták, hogy rövid látó és gondolataiba mélyedt. Az urak közül gróf Gyulai, gr. Teleki Domokos, gr. Lázár Miklós tisztelői voltak, gr. Lázár Kálmán barátja. De legjobb viszonyban volt gróf Mikóval, a ki őt különösen szívesen látta házánál, órákig elbeszélgetett vele; midőn kivált a Muzeumot és munkáit tervezte, minden előértekezletbe meghívatta, onnan tudom, mert én voltam a közbenjáró; a gróf őt azon tudósok egyikének tartotta, kiknek szerény magatartásából nem lehet észrevenni, de beszédökből a tudás fényesen tűnik ki, a kikkel élvezet lenni s velök társalkodva szellemi haszonnal telik el az idő. Professionatus tudósokkal egészen komoly volt; a megpendített beszédfonalat gyors könnyűséggel fogta fel éles elméje s tárgyról tárgyra bámulatos otthonossággal ment át. Folyt bár a társalgás az ó görög vagy francia-német bölcsészetről, fordult elé zene és színészet, a francia romantika vagy angol lyra, a szobrászat vagy festő művészet, a vegytan és physika, a gőzerő és kőszén vagy csillagisme — Krizát mind ebben tájékozottnak ismerhették fel, a theológiában pedig tökéletesen járatosnak; azt hihette az idegen, hogy e sok tárgy és tudomány-ág közül valamennyi szakmája, pedig csak encyclopédikus ismeretei voltak, de széles alapon, hézagosság nélkül, jól digerálva és rendezve, roppant mennyiségben. A politikai eseményeket és európai nagy irodalmakat nem lankadó figyelemmel kísérte. A „Revue des deux Mondes”, az angol Magazinek s német tudományos Szemlék az ő

állandó olvasmányai voltak. A Muzeum olvasó-termét szorgalmasabban mint ő senki sem kereste föl. Elmondhatni, hogy a mi tör-ténik, mindent tud, mert figyelmét semmi ki nem kerülte. Barátai iránt hön érző s áldozatra kész. Ne vétessék szerénytelenségnek saját esetemet hozni fel. 1870-ben „K o l o z s v á r T ö r t é n e t e” című művem Kolozsváratt vagy Pesten nyomatása kérdésében a képviselő-testületben heves harcz folyt s már szinte eldőlt a kérdés hátrányomra, barátim felkérték, hogy szólaljon fel. S Kriza, a komoly hallgató férfi, ki ott volt ugyan a gyűlésben, de soha nem beszélt, ekkor felszólt, röviden de hévvel s erős tudományi érveléssel. A tisztos férfi e tette a képviselőt meglepte, mindenki bámult s azt mondák: igaznak kell lenni az ügynek, a mi az unitárius püspököt felszólalásra indította, és ez sokat tett arra, hogy a képviselő kérésemet kedvezően határozta el. Magán és nyilvános ebédeknél, lakomákon és közidőtöltésekben épen mint levelezéseiben a humor és elmésség, nem sértő tréfa és vidor élcz voltak szellemes lelkének ki-kipattanó szikrái. Főleg a szójátékban volt eredeti s élcelődési ere e téren kiapadhatlan. Névnapi, alkalmi és közünnepélyi pohárköszöntései szintén egy vidám elmének rokonszeny-ébresztő eszméjéteka, melyben mégis, ott a hol kellett, valódi érzés és bensőség, nyájas barátság és igaz emberszeretet fejeződött ki. Ő, a komoly tudós és egyház főnök, társaságban maga a nyájasság, a mosolygó jó kedv s minden körök és koruak szívesen látott vendége volt.

De a lángoló szeretetü szívet dermedté tette, a fencsapongó lélek szárnyait elhatszette s a legétebb és leggazdagabb humor isteni szikráit eloltotta fiának megrendítő halála. A mit erről az akadémiai emlékezésedíró mondott, minden jók ielkéből véve mondotta, kiegészítésül én is adom egy levele kivonatát. „Nem segíthetek ügyében, édes Tisztelendő ur! A jobb lelküek velem együtt sajnálkoznak sorsán, fájlalva, hogy saját életküzdemeik s „res augusta“-jok miatt nem segíthetnek. Tanártársaim is velem együtt ezer bajjal és szükséggel küzdnek. Én magam régóta sinlödöm nőmmel együtt s végmenedékül az orvosok Borszéket ajánlák, a mit, nem tudom, mult évi fürdői s egyéb sulyos költségeink miatt ezen a nyáron mikéut valósíthatunk. Hanem bele is fáradtam biz én az életbe a sok testi és lelki nyavalygás miatt s egész stoicus nyugodtsággal megyek sorsom elébe, a mely előttem áll. . . .”¹⁾

Még egyszer e lelki megtörtség után fellobbant benne az életkedv, egy jobb jövő reményébe lelke megélenkült kedélylyel kap-

¹⁾ Tiszt. Péterfi Sándor esperes urhoz 1874; május 11. irt levele.

csolódott bele, de — úgy látszik — csak azért, hogy a rövid szív-derü annál hamarabb és végkép elboruljon, hogy e reményszólat a halál annál fájdalmasabban messe el. Hozzám irt utolsó levele tiszta világot vet erre. „Köszönöm szíves megemlékezésedet — írja — hála az égnek! karácsonunk és új évünk most elég örvedetes volt: a mennyiben kedves leányunk testileg és lelkileg egészségesebb és vidorabb lön akkorra s vele együtt egész kis házunk népe, mert eljegyeztetése Kovács tanár által épen nevem napján végbe menvén, adott az Isten, a könyörület Atyja, egy más fiut elvesztett fiunk helyébe s ez által némileg újjá született jövő iránti reményem is, melynek csillaga oly vigasztalan sötétbe hanyatlott volt le.“¹⁾ . . . S márczius 26-án egy megdöbbenő távirat nyomán, szívem mély fájdalmára! egyik nagy politikai lapunk hasábjain már hirül kelle adnom a hazának, hogy ő azon nap reggeli 7 órakor rövid tartamu rohamos betegség után élni megszűnt; én valék a nemzetet ért nagy veszteség első hirdetője, a ki megsíratására hivatam föl a székely népet, mely nép nyelvének és költészetének mintegy új megteremtője volt s melynek oly szép hirt s annyi dicsőséget szerzett . . . A nemes élet nagy értékét a halál bitelesítette. Tengernyi népi temetés, a város halottias hangulata s ezerek könnyei, az irodalom osztatlan gyásza, az ország közrészvéte, az unitáriusoknak itt, a britt félszigeten és Észak-Amerikában veszteségünknek velünk együttérezése azon szomorú és mégis magában némi vigaszt rejtő tényt igazolja, hogy mi egy kiváló embert, halhatatlan költőt, örök érdemű püspököt és főpásztort veszítettünk el . . . Nyugodjanak poraid a porok közt csendesen, sokat szenvedett és sokat élt nemes férfi! szellemed Socrates és Horatius, Dávid Ferencz és Enyedi György nagy szellemeikkel együtt él az emberiség történetének Pantheonában. Útmutatónk valál itt e földön, az lettél az örökkévalóság útján. Élj halhatatlanságod dícsfényében. Szeretteid, barátid, tisztelőid híven emlékezünk rád, sírodra a megújuló tavasz virágszönyeget borítand, mi emlékedre borostyánkoszorut tűzünk. Én a nagy római költő, Horatius sírirta e megható versszakával bucsuzom tóled:

Ergo vos Lauri! nemoresque sylvae
 Quas sono traxit Cytherae venusto,
 Hujus aeternis decorate sanctas

Frondebis umbras.

¹⁾ 1875. január 13-án irt levele.